

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Klasik Arkeoloji Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ANTAKYA'DAKİ NARLICA VE ÇEKMECE HAMAMLARI

Nizam ABAY

Diyarbakır 2014

Dicle Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Klasik Arkeoloji Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ANTAKYA'DAKİ NARLICA VE ÇEKMECE HAMAMLARI

Nizam ABAY

DANIŞMAN
Yrd.Doç.Dr. Oya SAN

Diyarbakır 2014

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Antakya’daki Narlıca ve Çekmece Hamamları” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☐ Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../.....

Nizam ABAY

KABUL VE ONAY

Nizam ABAY tarafından hazırlanan Antakya'daki Narlıca ve Çekmece Hamamları adındaki çalışma, 24/06/2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Vecihi ÖZKAYA (Başkan)

Yrd. Doç. Dr. Oya SAN

Yrd. Doç. Dr. Aytaç ÇOŞKUN

Enstitü Müdürü

..../..../20..

ÖNSÖZ

Yıkanma ilk olarak manevi arınmayla başlamıştır. Erken çağlarda insanlar, iklimin elverişli olduğu zamanlarda su kaynakları kenarlarında yıkanmıştır. Zamanla su değişik metotlarla ısıtılmış ve böylece banyo gereksinimi karşılanmıştır. Roma dünyasında yıkanmak ise fonksiyonel ya da ihtiyaç olmanın ötesindeydi. Bir kişisel yenilenme metodu, köklü bir sosyal alışkanlık ve kültürel bir kurumdu. Sıradan bir Romalı için, Roma’da, Fırat ya da Ren Nehri’nin kıyısındaki bir askeri kampta, öğleden sonra halk hamamına gitmek günlük rutinin gerekli bir parçasıydı. Yıkanmamak, Romalı olmamak demektir.

Roma döneminde altın çağını yaşayan Antakya (Antiocheia)’nın kültüründe yıkanmak günün ritmine ve düzenine uydurulmuş bir etkinlikti. Ilık, berrak su, parlak mermer yüzeyler, tonozlu odaların buharlı atmosferi, masaj yapmanın samimiyeti gibi olgular dinlenme, konfor, iyilik ve mutluluk yaratırdı. Hamamların samimi sıcaklığı ve sosyal sınıflardan uzak çıplak dünyası, arkadaşlık ve samimiyeti cesaretlendirirdi.

Çalışmamızda insanların suya, yıkanmaya ve yıkanma kültürüne verdiği önemi anlamak, hamam yapılarının kendi içinde gösterdikleri gelişimleri incelemek amaçlanmaktadır. Bu konuda değerli bulgular veren Antakya’daki Narlıca ve Çekmece hamamlarını tüm hatlarıyla olabildiğince detaylı şekilde incelemek çalışmanın temelini oluşturmaktadır.

Öncelikle araştırmayı yöneten ve yönlendiren, her aşamada çalışmayı değerlendirerek sahip olduğu deneyimleri benimle paylaşan tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Oya SAN’a teşekkürü bir borç biliyorum. İlgisini ve desteğini hiç eksik etmeyen yardımlarını ve tecrübelerini benden esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Aytaç COŞKUN’a katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmalarım esnasında ellerindeki belge, bilgi ve bulguları benden esirgemeyen Arkeolog Ömer ÇELİK'e ve bana her konuda yardımcı olan Arkeolog Mahmut AYDIN'a sonsuz teşekkürler. Yapmış olduğum çalışmanın her aşamasında, ilgi ve yardımlarıyla yanımda olan sevgili arkadaşım Çiğdem KAYMAK'a sonsuz minnettarlığımı sunuyorum.

Nizam ABAY

DIYARBAKIR-2014

ÖZET

Akdeniz Bölgesi'nin doğu ucunda yer alan Antakya (Antiocheia), Güneydoğu Toroslar'ın başlangıcını oluşturan Kel Dağı'nın uzantısı Silpius (Habib-i Neccar) Dağı'nın batı eteğinde, kaynağını Lübnan ve Antilübnan Dağları arasında kalan El Bekaa Vadisi'nden alıp Suriye topraklarından geçen, yaklaşık 30 km Türkiye - Suriye sınırı oluşturduktan sonra Akdeniz'e ulaşan Asi Nehri vadisinde ve kıyısında kurulmuş bir kenttir. Antiocheia, M.Ö. 300'de Büyük İskender'in komutanlarından biri olan Kral Seleukos I. Nikator tarafından kurulmuştur. Kent, M.Ö. 64'te Roma egemenliğine girmiş, Seleukia Devleti'ne kesin olarak son vermiş olan Roma İmparatorluğu'nun Suriye Eyaleti'nin merkezi haline gelmiş, doğuyu merkeze bağlayan bir geçiş noktası olmuştur. Roma döneminde Antiocheia kenti mimari yapıları ve kamusal alanlarıyla en önemli merkezlerden biri haline gelmiştir.

Kentte kişiler arası buluşmaların ve bağlantıların oluşmasını sağlayan birçok kamu yapısı ve alanları mevcuttur. Bu yapılardan biri de hamamlardır. Antik çağlardan bu yana hamamlar, günlük yaşamın önemli bir noktasında yer almışlardır. Bu yapılar, zaman içerisinde gerek tasarım, gerekse işlevsel açıdan birçok defa değişime uğramış olsalar da kentsel yaşamdaki özel konumlarını asla yitirmemişlerdir.

Antakya'da, 1930'lu yıllarda yapılan kazı çalışmaları sonucunda 5 ciltten oluşan bir kitap yayınlanmıştır. Bu kitapta Hatay ilinin merkez ilçesi olan Antakya'nın yakın çevresinde Narlıca ve Çekmece olmak üzere iki hamam yapısı tanımlanmıştır. Bu hamamlar sahip oldukları özelliklerden dolayı, dönemin Antakya'sı ve sosyal yaşamı yanında, hamam tipolojisinin gelişimine de katkıda bulunabilirler. Bu çalışmada Narlıca ve Çekmece hamamlarının, Antakya ve çevresinde önceki yıllarda çıkartılan arkeolojik kalıntılarının ve verilerinin yeniden değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Antakya (Antiocheia), Roma, Narlıca, Çekmece, Hamam.

ABSTRACT

Antakya (Antiocheia), located in the Eastern point of Mediterranean region, is a city which is established in Western side of Silpius Mountain (Habib-i Neccar)-prolongation of Kel Mountain which constitutes the beginning of Southern Toros Mountains- and in the coast of Asi River which takes its sources from El Bekaa Valley-between Lebanon and Antilebanon mountains- and passes through Syrian territories and reaches Mediterranean after it constitutes nearly 30 km border of Turkey and Syria. Antiocheia was established by King Seleukos I. Nikator who is one of the commanders of Alexander the Great in B.C. 300. The city came under imperium of Rome in B.C. 64 and became the center of Syrian shire of Roman Empire that certainly terminates the Seleukid Government, and a transition point that links east to center. In Roman era, the city of Antiocheia became one of the most important centers in terms of architecture that makes and about public spheres.

There are many public shapes and spheres that enable to construct interpersonal meetings and connections. One of these is bathes. Since ancient times, the constructions of bathes have taken place in an important point of daily life. In time, even if these constructions underwent changes many times both in terms of designing and functionality, they never lost their special position in urban life.

Five volumed was published in Antakya as the result of excavation work that is excavated in 1930s. In these books, two constructions of bathes were defined. These were Narlıca and Çekmece bathes near to Antakya that is the central district of Hatay. These bathes can contribute to not only Antakya and social life of term but also the improvement of typology of bathes. This project aims to reevaluation of Narlıca and Çekmece bathes and datas and archeological remains that was found in Antakya and around in recent years.

Key Words: Antakya (Antiocheia), Rome, Narlıca, Çekmece, Bath.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
LEVHALAR LİSTESİ.....	VII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. ANTAKYA’NIN TARİHİ COĞRAFYASI.....	6
1.1.1. Coğrafi Konum.....	6
1.1.2. Tarihçe.....	8

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. ROMA'DA HAMAM VE YIKANMA KÜLTÜRÜ.....	15
2.1.1. Tarihsel Gelişim.....	15
2.1.2. Genel Fiziksel Yapı.....	19
2.1.3. Hamam Ekonomisi.....	31
2.1.4. Hamam Yönetimi.....	34

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. ANTAKYA'DAKİ NARLICA VE ÇEKMECE HAMAMLARI.....	36
3.1.1. Narlıca Hamamı.....	41
3.1.1.1. Hamamın Yeri ve Planı.....	41
3.1.1.2. Mekânlar.....	43
a. I Nolu Mekân (I. Frigidarium).....	43
b. II Nolu Mekân (Ambulacrum veya Apodyterium).....	44
c. III Nolu Mekân (I. Vestibulum).....	44
d. IV Nolu Mekân (II. Frigidarium).....	45
e. V Nolu Mekân (III. Frigidarium).....	47
f. VI Nolu Mekân (II. Vestibulum).....	48
g. VII Nolu Mekân (Tepidarium).....	48
h. VIII Nolu Mekân (Caldarium).....	50
ı. IX Nolu Mekân (Basilica Thermanum).....	51
i. Değerlendirme.....	51
3.2.1. Çekmece Hamamı.....	52
3.2.1.1. Hamamın Yeri ve Planı.....	52
3.2.1.2. Mekânlar.....	53
a. I Nolu Mekân (Frigidarium).....	53
b. II Nolu Mekân (Vestibulum).....	55
c. III Nolu Mekân Tepidarium).....	56
d. IV Nolu Mekân (Caldarium).....	57
e. Değerlendirme.....	57
SONUÇ.....	60
KAYNAKÇA.....	63
LEVHALAR.....	69

LEVHALAR LİSTESİ

Levha I	Narlıca ve Çekmece Hamamları'nın Antakya ve yakın çevresindeki konumları. Pamir 2008, harita 2'den yeniden çizilmiştir. N. Abay.
Levha II	Narlıca Hamam planının çizimi. Stillwell 1941a, plan V'den yeniden çizilmiştir. N. Abay.
Levha IIIa	Narlıca Hamamı, plan ve kompozisyon. Pamir 2008, res.4'ten yeniden çizilmiştir. N. Abay.
Levha IIIb	Narlıca Hamamı aksonometrik görünüm. N. Abay.
Levha IVa	Narlıca Hamamından genel görünüş, I. Vestibulum karşısında görünüş. Stillwell 1941a, fig.21.
Levha IVb	Narlıca Hamamı. I. Vestibulum mekân tabanının mozaik panelleri. Campbell – Stillwell 1941, lev.58.
Levha Va	Narlıca Hamamı II. Frigidarium. Campbell – Stillwell 1941, lev.57.
Levha Vb	Narlıca Hamamı, Soteria mozaïği detay. (M.S. 5. yy). http://www.hatay.arkeoloji.muzesi.gov.tr/HatayMuzeWeb/flash/main.html .
Levha VIa	Narlıca Hamamı, III. Frigidarium. Campbell – Stillwell 1941, lev.58.
Levha VIb	Narlıca Hamamı, Apolausis mozaïği detay. Campbell – Stillwell 1941, lev.58.
Levha VIIa	Narlıca Hamamı, ılık banyo (Tepidarium). Stilwell 1941a, fig.22.
Levha VIIb	Narlıca Hamamı, (Caldarium). Stilwell 1941a, fig.23.
Levha VIIIa	Çekmece Hamamı'nın plan çizimi. Stillwell 1941a, plan VI'dan yeniden çizilmiştir. N. Abay.
Levha VIIIb	Çekmece Hamamı, Güneybatıdan genel görünüş. Stilwell 1941a, res.25

Levha IXa	Çekmece Hamamı, plan ve kompozisyon. Pamir 2008, res.8'den yeniden çizilmiştir. N. Abay.
Levha IXb	Çekmece Hamamı aksonometrik görünüm. N. Abay.
Levha X	Çekmece Hamamı, portiko tabanının mozaik panelleri. (M.S. 2. yy). Campbell – Stillwell 1941, lev.55. Çekmece Hamamı, Bahtiyar Kambur mozaïği. (M.S. 2.yy).
Levha XIa	http://www.hatayarkeolojimuzesi.gov.tr/Hatay Muze Web/flash/main.html . Çekmece Hamamı, Bebek Herakles mozaïği. (M.S. 2. yy).
Levha XIb	http://www.hatayarkeolojimuzesi.gov.tr/Hatay Muze Web/flash/main.html . Çekmece Hamamı, Kemgöz mozaïği. (M.S. 3. yy).
Levha XIc	http://www.hatayarkeolojimuzesi.gov.tr/Hatay Muze Web/flash/main.html .
Levha XIIa	Çekmece Hamamı, Vestibulum. Stilwell 1941a, res.26.
Levha XIIb	Çekmece Hamamı, Vestibulum, sonraki mozaik altında bulunan bir diğ er mozaik zemin. Stilwell 1941a, res.27.
Levha XIII	Cista, strigilis ve yağ şişesi. www.metamuseum.org . www.vroma.org .
Levha XIV	Antakya ve çevresi topografik harita. Pamir 2008, harita 1.
Levha XV	Antakya'nın Tarihi gelişimi. Ömeroğlu 2006, Ek-6.
Levha XVIa	Yunan Hamamları Gela (Sicilya). Plan. Yegül 1992, fig.11.
Levha XVIb	Mutfak hamam birleşiminde sıcak su sağlayan fırın kazan, tamamlanmış plan ve kesit. Boscoreale'deki Villa Rustica. Yegül 2011, res.12.
Levha XVII	Plan tiplerine göre Roma hamamlarının ayırımı (Krenker). Yegül 2006, fig.154.
Levha XVIII	Liman Hamam-Gymanasium'u (Ephesus). Plan. Yegül 2006, fig.241.

Levha XIX	Doğu Hamam-Gymnasium'u (Ephesus). Plan. Yegül 2006, fig.256.
Levha XX	Hamam-Gymnasium (Sardis). Plan. Yegül 2006, fig.265.
Levha XXI a	Vergilius Capito Hamamı (Milet). Plan. Yegül 2006, fig.206.
Levha XXIIb	Güney Kapısı Hamamı (Perge). Plan. Yegül 2006, fig.289.
Levha XXIIa	Amorium Hamamı (Amorium). Plan. Biçer 2010, şek. 4.4.
Levha XXIIb	2B Hamamı Anemurium. Plan. Yegül 2006, fig.307.
Levha XXIII	E3 Hamamı (Duro Europos).Plan.. Yegül 2006, fig. 335.
Levha XXIV	Faustina Hamamı (Milet). Plan. Yegül 2006, fig. 278.
Levha XXVa	Agora Hamamı (Side). Plan. Yegül 2006, fig. 288.
Levha XXVb	Geç Roma Hamamı (Didim). Plan. Yegül 2006, fig. 351.
Levha XXVIa	Büyük Hamam (Aspendos). Plan. Yegül 2006, fig. 284.
Levha XXVIb	Bir palaestra'dan spor ve oyunlar. Yegül 2006, fig.6.
Levha XXVIIa	Isıtma sistemi. Kretzshmer 2000, fig.56.
Levha XXVIIb	Bir hamamın apodyterium'unda yaşam. Yegül 2006, fig.5.
Levha XXVIIIa	Pompeii Merkez hamamları ısıtma sistemi. Yegül 2006, fig.72 Roma hamamlarının alttan ısıtma sistem şeması. Roma a) Kireç harç b) tubuli c) Tuğla kırığı ve harç d) Mermer duvar kaplaması
Levha XXVIIIb	e) Taban döşemesi f) Döşeme altı harcı g) Beton taban harcı h) Büyük tuğla (bipedales) i) Tuğla ayaklar ve sütunlar (pilae) j) Ocak (praefurnium).Yegül 2006, fig.71.
Levha XXIXa	Kanallı ve payeli karışık hypocaust sistemi. Yegül 2006, fig.82.
Levha XXIXb	Roma hamamlarının hypocaust bölümünde kullanılan taşıyıcı ayak (pilae) örnekleri. Biçer 2010, şek.4.10.
Levha XXXa	Tubuli duvar ısıtması detayı, Forum Hamamları Ostia.Yegül 2006,fig.83.
Levha XXXb	İçi boş tuğlalardan tonoz örgüsü, Sparsholt'da (İngiltere) bir villa hamamı. Yegül 2006, fig.86.

- Levha XXXIa** Duvar ısıtma sistemleri. Villa hamamı. a: Tegulae mammatae;b: tubuli; c: terrakotta (pişmiş toprak) çivi-kazık (Ton-nageln); d: terrakotta aralık parçalı ve demir çivili sistem. Yegül 2006, fig.84.
- Levha XXXIb** Terracotta pin sistemi. Farrington 1995, fig.192.
- Levha XXXIIa** Forum hamamları, Pompeii Laconicum'dan görünüş (frigidarium'a çevrilmiş hali). Yegül 2006, fig.30.
- Levha XXXIIb** Pompeii Forum hamam'ında erkekler caldarium'u apsisi ve schola labrum. Yegül 2006, fig.1.

GİRİŞ

İnsan, varolduğu andan itibaren bedenini ve ruhunu temizlemenin yollarını aramış, ruh temizliği için tapınaklar inşa etmiştir. Dinsel törenin bir parçası olan beden temizliği zamanla yıkanma kültürünü oluşturmuştur. Yıkanmak, temizlenmekten çok daha karmaşık ve köklü bir alışkanlıktır. Banyo yapmak ulusal kültürle bireyin kaynaşmasına yardım eden, ulusal kimliği destekleyen bir alışkanlıktır. Ayrıca getirdiği rahatlıkla psikolojik ve fizyolojik olarak da tatmin edicidir. Bir Romalı için öğleden sonra halk hamamına gitmek günlük rutinin bir parçasıydı. Palaestrada yapılan fiziksel egzersizler ve çeşitli oyunlar, banyoyu tamamlayan faaliyetlerdi. Vücut ve zekâ arasındaki ilişkiye önem veren Romalılar, geniş kapsamlı hamam etkinliklerine, işin zihinsel yönünü de katmayı amaçlamışlar, birçok büyük hamamda yıkanma ve sporla ilgili mekanların yanı sıra konferans salonları ve kütüphanelere de yer vermişlerdi¹.

Hamamda bir günün nasıl geçtiğini antik kaynaklar sayesinde zihnimizde canlandırabiliyoruz. Genellikle mesai bitiminden sonra siesta yapılır ve öğleden sonra hamama gidilirdi². Hamamda yıkanmak için en uygun zaman Martialis'e göre sekizinci saatti³. Geceleri hamama gitmek pek yaygın ve alışılmış bir durum değildi. Ancak bazı hamamlarda ele geçen çok sayıda kandil, hamamların gece gelen ziyaretçiler için aydınlatıldığının kanıtıdır⁴. Cumhuriyet Dönemi'nde gün batımıyla birlikte kapanan hamamların, İmparatorluk Dönemi'nde daha geç saatlere kadar açık olduğu bilinmektedir. Deighton'a göre gidecek lüks evleri olmayan yoksullar için, hamamda

¹ FİKRET YEGÜL, **Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma**, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s. 15.

² INGE NIELSEN, **Thermae et Balnea**, The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths, I, University Press, Aarhus 1990, s. 136.

³ MARCUS VELERIUS MARTIALIS, **The Epigrams of Martial**, (Ed. E. Capps, T. E. Page, W. H. D. Rouse) Londra, New York University Press, New York 1920, s. 191.

⁴ Nielsen, s. 125-126.

mümkün olduğunca uzun süre kalıp buradaki zevk ve hizmetlerden olabildiğince çok yararlanmak cazip bir imkandı⁵.

Hamamda yapılan eylemler başlıca şu şekildedir: giysileri ve malzemeleri taşıyan bir köle veya hizmetkârla birlikte hamama gelinirdi. Köleler, spor ve banyo giysileri, sandaletler, havlular, içinde çeşitli masaj ve parfüm yağlarının bulunduğu şişeleri, strigilislerin ve süngerin olduğu cistayı⁶ taşırlardı (Lev. XIII)⁷.

Hamama şık giyimli köleler tarafından tahtirevanla taşınarak gitmek bir statü sembolüydü. Giriş ücreti ödendikten sonra öncelikle soyunma odasına girilir, giysiler çıkarılarak eşyalar bırakılırdı. Özel bir odada muhtemelen vücut yağlanır, masaj yapılırdı. Bundan sonra önce sıcak sonra soğuk suyla yıkanılır, vücut strigilisle temizlendikten sonra kurulanır ve iyi dilekler sunulup hamamdan ayrılınırdı⁸. Roma hamamında yıkanırken birbirine açılan çok sayıda farklı sıcaklıktaki mekânlardan geçilir ve genellikle ılıktan sığa ve en son soğığa doğru bir sıralama takip edilirdi. Laconicumlarda terlemek de hamama gelen birçok kişinin yaptığı faydalı bir eylemdi. Yağlanmak sırası kesin olmasa da önemli bir işlemdi, spordan önce veya sonra yağlanılır, hamamdan ayrılmadan öncede hoş kokulu parfüm yağlarıyla vücut ovulurdu. Çıplaklık hamamlarda belli bir ölçüye kadar normal kabul edilirdi. Ancak yıkananların ne dereceye kadar çıplak oldukları halen bir tartışma konusudur. Bir araştırmaya göre tamamen çıplaklık, sadece yıkanıp temizlenirken olabilirdi. Bu konuda Romalıların Yunanlılara göre daha tutucu olduklarını söylemek mümkündür⁹. Hakkında pek bilgi sahibi olmadığımız hamam giysileri, iklim ve bölgelere göre farklılık gösterirdi. Antik kaynaklarda geçen ender örneklerden, top oynarken hafif bir tünika, spor yaparken bikiniye benzeyen kısa ve dar bir giysi giyildiğini, jimnastikten sonra, daha ince giysilerin üzerine endromis sarıldığını bilmekteyiz¹⁰. Bazı kaynaklar bornozlardan söz

⁵ Yegül, s. 23.

⁶ Cista: Hamamlarda kullanılmak üzere tuvalet malzemelerinin (yağlar, parfümler, süngerler gibi) içinde taşındığı silindirik biçimli madeni kutuya verilen isimdir.

⁷ Cista, strigilis ve yağ şişesi. <http://www.metamuseum.org>; <http://www.vroma.org>.

⁸ HILARY J. DEIGHTON, **Eski Roma Yaşantısında Bir Gün**, Homer Kitabevi, İstanbul 2002, s. 48.

⁹ Yegül, s. 23.

¹⁰ Deighton, s. 45.

eder fakat bornoz hamamın içinden ziyade palaestrada iken veya hamamdan eve dönerken giyilmiş olabilir¹¹.

Kadın ve erkeklerin bir arada banyo yapıp yapmadığı da bir tartışma konusudur. Muhtemelen kadın ve erkeğin bir arada hamamda bulunması bölgeden bölgeye, kuruluştan kuruluşa ve dönemden döneme değişen bir olgudur. Karışık yıkanmak bazı dönemlerde kabul görmüşse de muhtemelen yaygın olan, kadın ve erkeklerin ayrı hamamlara gitmeleri, aynı hamam içinde kendi cinsiyetlerine ayrılmış bölümleri kullanmaları ya da aynı hamama farklı saatlerde gitmeleridir¹². Hamamlarda olan skandallar yüzünden Hadrianus'un kadın ve erkeklerin hamamda bir arada bulunmalarını yasakladığı bilinmektedir. Marcus Aurelius Dönemi'nde yasak kaldırılmış ancak Elagabalus Dönemi'nde yeniden yürürlüğe girmiştir. Genellikle erkeklerle aynı anda hamamda banyo yapan kadınların alt tabakalardan kadınlar ya da fahişeler olduğuna dair genel bir kanı vardır. Hamamlarda fuhuşun olağan dışı olmadığı bilinmektedir. Pompeii'nin Banliyö Hamamı'nın giyinme odasında bulunan cinsellik ile ilgili betimler içeren çeşitli freskler, hamamın cinsel zevklerle bağlantısını açığa vurmaktadır. Fuhuşun hamamlardaki belli mekânlarda ya da yakınlardaki bir genelevde gerçekleştiği düşünülmektedir. Fagan'a göre hamamlarda işlevi açıklanamayan bazı mekânlar bu amaçla kullanılmış olabilir¹³.

Temizlik ve yıkanma kültürü insanlık tarihi boyunca önemli olmakla birlikte medeniyetlerin, bu kültürü günlük yaşamlarıyla birleştirme yöntemleri ve ona yükledikleri anlamlar farklılıklar göstermiştir. Antik dönem boyunca, kentli ve vatandaş olmanın temel bir belirtisi ve günlük yaşamın önemli bir alışkanlığı olarak görülen yıkanma kültürü, kentlerdeki su kaynaklarının ve maddi imkânların el verdiği ölçüde pek çok hamam yapısının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Antakya (Antiocheia)'da ise yıkanma geleneği bir kültür haline gelmiş ve yüzyıllar boyunca sürdürülerek günümüze kadar ulaşmıştır. Çalışmamızda insanların suya, yıkanmaya ve yıkanma kültürüne verdiği önemi anlamak, hamam yapılarının kendi içinde gösterdikleri gelişimleri incelemek ve bu konuda değerli bulgular veren

¹¹ Yegül, s. 25.

¹² Yegül, s. 22.

¹³ GARRETT G. FAGAN, **Bathing in Public in the Roman World**, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1999, s. 25-26.

Antakya'daki Narlıca ve Çekmece hamamlarını tüm hatlarıyla incelemek amaçlanmıştır. Ayrıca bu hamamların benzer bölge hamamları arasındaki yeri, kendine has özellikleri ve bu bölgedeki Roma Dönemi hamam mimarisine katkısı araştırılmıştır.

Bu çalışma ile Roma hamam kültürü açısından önemli eserlerin tanıtılmasına, Roma hamam mimarisi ve mühendisliğinin teknik gelişimini anlamaya katkı sağlanabilecektir.

Antakya yaşamış olduğu depremler, doğal afetlerden dolayı Antik Çağ'dan günümüze kadar pek çok değişim göstermiştir. Kentte yapılan kazı çalışmalarının yetersiz olmasından dolayı çalışmamızın kapsamı Antakya'daki Narlıca ve Çekmece hamam yapılarıyla sınırlı kalmıştır. Çalışmanın kapsamını aşmaması için Antiocheia içindeki hamam yapıları tez konusunun dışında tutulmuştur. Çalışma boyunca yayınlarda rastlanmayan bazı fotoğraflara da “hatayarkeolojimuzesi.gov.tr” adresinden ulaşılmıştır.

Çalışmada ilk olarak kentteki hamamların birbirlerine olan benzerlikleri ve farklılıkları, tüm bunların yanında hamam ve yıkanma kültürü, hamamların genel fiziki yapısı, hamamlara sağlanan su ve ısıtma sistemleri ele alınmıştır. Bu kapsamda kentteki hamam yapılarının planı ve işlevi araştırılarak söz konusu hamamların Anadolu'da diğer Roma hamamları ile yapı ve mimari olarak ortak yönleri ve farklılıkları incelenmiştir.

Antakya'da bulunan Narlıca ve Çekmece hamamlarını oluşturan arkeolojik verilere kentle ilgili antik kaynaklardan, özellikle Malalas ve Libanius'un İngilizce çevirilerinden yararlanılmıştır. Yapılan literatür çalışması ile desteklenerek, bilimsel olarak değerlendirilmesi çalışmanın temel yöntemidir. Antik kentten günümüze kadar ulaşan hamamlara dair veriler araştırılmış, bu bağlamda 1932-1939 yılı Antiocheia kazı raporları olan “Antioch on the Orontes Vol. I-V” temel kaynak olarak incelenmiştir. Ayrıca Antik Çağ Roma hamamları üzerine yapılan çalışmalar taranarak Antakya'daki Narlıca ve Çekmece hamam örnekleriyle karşılaştırılmıştır.

Araştırma üç bölümden oluşmaktadır. Tezin birinci bölümünde, Antakya'nın belli bir zaman dilimi içinde coğrafi konumu, kentsel yapısı, tarihçesi, kentsel gelişimi ve doğal zenginlikleri değerlendirilerek kent ile ilgili genel bilgiler verilmiştir. İkinci

bölümünde Roma hamamlarının tarihsel gelişimi, tipolojisi, fiziksel, mekânsal yapıları, hamam yönetimi, ekonomisi hakkında bilgi verilmiştir. Buradaki temel amaç, “Antakya’daki Narlıca ve Çekmece hamamlarının” yapı durumlarının tanımlanması aşamasında faydalı olacak bilgilere kısaca değinmek ve hamamları oluşturan mekânsal terimlere aşina olmayı sağlamaktır. Üçüncü bölüm ise çalışmamın temel kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümde “Antakya’daki Narlıca ve Çekmece hamamları” ayrı ayrı ele alınmış, her hamam fiziksel ve mekânsal yapısıyla, tipolojileriyle saptanmaya çalışılmış ve değerlendirilmiştir. Ayrıca birinci ve ikinci bölümde verilen bilgiler ışığında üçüncü bölümde saptanmış olan veriler kıyaslanarak çalışma sonuçlandırılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. ANTAKYA' NIN TARİHİ COĞRAFYASI

1.1.1. Coğrafi Konum

Türkiye’de Antakya (Antiocheia) Akdeniz Bölgesi’nin en doğu ucunda bulunan Hatay ili, merkez ilçesinin bulunduğu alanda yer alır. Antakya 36° 10' kuzey enlemi ile 36° 06' doğu boylamları arasında, kıyıdan 22 km içerde bulunur ve denizden yüksekliği 80 m’dir. Amanos (Nur) Dağları’nın güneyinde, Amik Ovası’nın güneybatıda denize açıldığı, Aşağı Asi Nehri Vadisi’nin kuzeydoğu ağzındadır¹⁴ (Lev XIV)¹⁵.

Bölge coğrafi olarak Doğu Akdeniz’in Lübnan, Suriye kıyıları, buna paralel iç bölgeleri ile Türkiye’nin güney kıyılarının doğu kısmını kapsayan ve Yakındoğu coğrafyasının bir parçası olan Kuzeybatı Levant Bölgesi içerisinde yer alır. Kuzeybatı Levant Bölgesi’ni, Antakya’nın da yer aldığı kuzey kısmında kuzey-güney doğrultusunda, 175 km boyunca uzanan Amanos Dağları sınırlandırmaktadır¹⁶. Bölgenin morfolojik yapısını belirleyen diğer bir özellik güneyden gelen Doğu Afrika Çöküntü Vadiler Sistemidir. Güneyde Mozambik’ten başlayan bu çöküntü, Kızıldeniz, Akabe Körfezi, Lut Denizi üzerinden Kuzey Suriye’de Ghab çöküntüsüne ve devamında Amik Gölü çöküntüsüne bağlanır¹⁷. Bu çöküntü alanı içinde akan ve bölge ekosisteminin can damarı olan Asi Nehri sularını Lübnan’daki el-Bekaa Vadisi’nden

¹⁴ FEHİME MİNE TEMİZ, XIX. Yüzyıl ve Sonrasında Antakya’nın Kentsel Mekân Oluşumunda Meydana Gelen Değişiklikler ve Kurtuluş Caddesi, (Basılmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 2002, s. 7; MİCHAEL STRECK, “Antakya”, M.E.B. İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1993, s. 456-459.

¹⁵ HATİCE PAMİR, “Antakya (Antiocheia ad Orontes)’daki Bazı Hamam Yapılarının Yeniden Değerlendirilmesi, F Hamamı, Narlıca Hamamı ve Çekmece Hamamı”, **Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65. Yaş Armağanı, EUERGETES II. Cilt içinde**, Suna - İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2008, s. 945-962, Harita 1.

¹⁶ HATİCE PAMİR, **Seleuceia Pieria**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2001, s. 18.

¹⁷ NECİP TOLUN ve HATİCE PAMİR (Ed.), **Türkiye Jeoloji Haritası, Hatay**, Ankara 1975, s. 3.

olarak, kuzeye doğru çöküntü vadi tabanını kıyıdaki sıra dağlara paralel olarak takip eder, Amik Ovası'na gelir ve 400 km'lik toplam uzunluğunun son 97 km'sini Türkiye toprakları içinde tamamlayarak, Samandağ'ın güneyinde Akdeniz'e ulaşır¹⁸.

Amik Ovası, doğuya Afrin Çayı ve Karasu Çayı vadisi, güneye Asi Nehri vadisinin sağladığı doğal geçitler ile Doğu Akdeniz kıyılarına, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın iç kesimlerine, kuzeybatıdan Belen geçidi yoluyla¹⁹ Anadolu içlerine kadar uzanan ticaret yollarının kesiştiği bir kavşak olması nedeniyle, Antakya bölgeleri ve halkları birbirine bağlayan konumu ile kültürel etkilerin kesişme noktası olmuştur²⁰.

Bölgenin önemli olan diğer bir özelliği ise Yukarı Dicle ve Fırat nehirlerinin bulunduğu Anadolu'nun doğusu ile Suriye, Irak ve Akdeniz arasında yer alan stratejik konumudur. Bu konumu bölgeye değişik kültür ve ticaret bölgeleri arasında bir "köprü" özelliği kazandırmıştır²¹.

Antakya (Antiocheia), bölgenin avantajları içerisinde Amik Ovası'nın güney batısında, doğusunda yer alan 506 metre yüksekliğe sahip Silpius günümüzdeki adıyla Habib-i Neccar Dağı etekleri ile Asi Nehri arasında yer alır. Kenti güneybatıdan kuzeydoğuya, bir uçtan diğer uca kat eden Orontes (Asi Nehri), antik çağda kentin kuzeyinde iki kola ayrılarak "Ada Mevkii" olarak adlandırılan bir ada oluşturur²². Asi (Orontes) Nehri, antik çağda küçük tonajlı nehir gemilerinin seyredebildiği, yüzyıllar boyunca Antakya'yı Akdeniz'e bağlayan bir su yolu olmuştur. Nehrin yatağı, günümüzde, Antakya içinden geçen, 2 km uzunluğunda ve en geniş olduğu noktalarda 30-35 m genişliğinde bir kanal haline getirilmiştir²³.

¹⁸ Pamir, s. 19-20.

¹⁹ JESSE CASSANA and TONY JUSON WILKINSON, "Settlement and Landscapes in the Amuq Region", In Yener, K. Aslihan (Ed.) , **The Amuq Valley Regional Projects Volume 1, Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta, Turkey**, 1995-2002 (pp. 25-45), Oriental Institute Publications, University of Chicago Press, Chicago 2005, s. 28.

²⁰ Temiz, s. 7-8.

²¹ ASLIHAN K YENER, "The Amuq Valley Regional Projects", **The Amuq Valley Regional Projects Volume 1: Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta Turkey**, 1995-2002, (Ed. K. A. Yener), Oriental Institute Publications no 131., Chicago 2005a, s. 1-2.

²² GRANVILLE DOWNEY, **A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest**, Princeton University, New Jersey 1961, s. 15-16.

²³ Temiz, s. 7.

Seleukia Pieria, Apemeia ve Laodikeia ile beraber bölgenin dört büyük kentinden en büyüğü olarak Strabon'un tanımladığı kentin kuzeyinde, Kilikya Bölgesi kentlerinden Aleksandretta, batısında kentin Akdeniz'e açılan limanı da olan Seleukia Pieria, güneyinde Laodikeia ile Apemeia ve doğusunda Beroea (Halep) kentleri yer alır²⁴. Ayrıca kentin yaklaşık 8 km güneyinde doğal su kaynakları ve güzelliği ile ünlü orta ölçekli bir yerleşim olan Daphne (Harbiye) bulunur. Daphne'nin antik çağdaki ünü, Antiocheia'nın kimi zaman "Daphne yanındaki Antiocheia" olarak adlandırılmasına da neden olmuştur²⁵. Strabon ise Antiocheia'yı "Suriye'nin metropolisi" ve "büyüklüğü yada gücü Tigris'deki Seleukia'dan yada Mısır'daki Alexandria'dan az değildir" diye tanımlamıştır²⁶. Antiocheia antik kentinin kalıntıları günümüzde, sırasıyla Maşuklu, Küçük Dalyan ve Antakya Belediyeleri'nin sınırlarında yer almakta ve yoğun olarak modern yerleşimin içerisinde kalmaktadır²⁷.

1.1.2. Tarihçe

Antakya'nın içinde bulunduğu Hatay yöresi, Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden birisidir. Yöredeki yerleşmelerin tarihi Paleolitik dönemlere kadar uzanmaktadır. Hem konumu hem de bereketli topraklarıyla Amik Ovası ve çevresi 10.000 yıldan beri, pek çok yerleşimin kurulduğu bir merkez olmuştur. Ova düzlüğünde ve yakın çevresindeki tepeler üzerinde, M.Ö. II. binde yaşamış Muşki krallığının başkenti olan Alalakh (Tell Atchana)²⁸ ve M.Ö. I. binde bölgenin yönetim merkezi Kunulua (Tell Tayinat)²⁹ olmak üzere toplam 346 yerleşim yeri saptanmıştır³⁰. Ayrıca

²⁴ LOEB STRABON , **Geography VII Books 15-16**, Classical Library 241, London 1930, s. 241.

²⁵ Downey, s. 19.

²⁶ Strabon, s. 5.

²⁷ HATİCE PAMİR ve GUNNAR BRANDS , **Hatay İli, Antakya ve Samandağ Yüzey Araştırması 2006**, 2. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 2008, s. 394.

²⁸ LEONARD WOOLLEY, **Alalakh, An Account of Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949**, Oxford 1955; ASLIHAN K. YENER, "Alalakh Spatial Organization", **The Amuq Valley Regional Projects Volume 1, Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta Turkey**, 1995-2002, (Ed. K. A. Yener), Oriental Institute Publications no 131., Chicago 2005b, s. 99-100.

²⁹ TİMOTHY P. HARRİSON, vd. "The Tayinat Survey", In Yener, K. A. (Ed.), **The Amuq Valley Regional Projects, Volume 1 Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta, Turkey**, 1995-2002, 91 Oriental Institute Publications, Chicago 2005, s. 183-184; HATİCE PAMİR, "Alalakh'dan Antiocheia' ya Hatay'da Kentleşme Süreci", **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 12 (6), Hatay 2009, s. 263-264.

³⁰ Yener, s. 1.

Asi Nehri Vadisi'nde bulunan iki önemli ticaret limanı Sabuniye ve Al-Mina yerleşimleri de bölgenin değişik dönemlerdeki ticaret ilişkilerini yansıtmaları bakımından önemlidir³¹.

Erken dönem yerleşimlerinin yanı sıra Antiocheia'nın tarihsel çerçevesi ve kentsel gelişimiyle ilgili başlıca kaynaklar Antiocheialı antik çağ yazarları Libanius ve Ioannes Malalas'tır. Bu yazarlar, Antiocheia'nın kurulduğu alanda, Silpius Dağı üzerinde yer alan Argosluların kurduğu Iopolis ve Giritlilerin kurdukları Kasiotis kentleri ile Orontes'in yanında kurulmuş olan Bottia Köyü gibi yarı efsanevi yerleşimlerden söz ederler³². Ancak bu yerleşimlerin varlığına ilişkin arkeolojik bir kanıt henüz bulunamamıştır³³. göre İskender burada bir kent kurmak istesede askeri seferine devam etme zorunluluğundan dolayı bunu yapamaz³⁴. Gerçek anlamda Antakya (Antiocheia)'nın kuruluşu ise İskender'in haleflerinden Seleukos I. Nikator tarafından gerçekleştirilir. Bu nedenle Antiocheia kentinin tarihi, asıl olarak Hellenistik Çağ ile başlar. Kentin kuruluş öyküsünü Libanius Or. XI.72-75'de, Büyük İskender'le başlatarak; İskender'in Darius'u Issos savaşında³⁵ yendikten sonra, Fenike yolunda, gelecekte Antiocheia'nın kurulacağı yerde bulunan bir tatlı su kaynağında mola verdiğini söyler. Kaynağın suyunu içen İskender, suyun tadını annesinin sütüne benzetir ve buraya annesinin adı olan Olympias ismini vererek, bir çeşme yaptırır. Libanius'a Aynı adla kurulan diğer kentlerden ayırmak için Asi kıyısındaki Antiocheia ya da Asi Antiocheia'sı (Antiocheia ad Orontes) olarak isimlendirilmiştir³⁶. Malalas'a göre İskender'in ölümünden sonra haleflerinin giriştikleri iktidar mücadelesi içinde Seleukos I. Nikator rakibi Antigonos'u M.Ö. 301 Ağustos'unda Ipsus savaşında³⁷ yendikten sonra Suriye kıyısında kendi adına yeni bir kent inşa etmek ister ve 23 Nisan 300'de Seleukia Pieria'yı kurar. Daha sonra eski rakibi Antigonos'un başkenti Antigonion'a giden

³¹ HATİCE PAMİR, "The Orontes Delta Survey", In Yener, K. A. (Ed.), **The Amuq Valley Regional Projects, Volume 1 Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta**, Turkey, 1995-2002, Oriental Institute Publications, Chicago 2005, 67- 68; HATİCE PAMİR, "Al Mina and Sabuniye in the Orontes Delta: The Sites", Tsatskhladze, In G. R. (Ed.), **Greek Colonisation An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas V1**, Boston: Brill 2006, s. 535-536.

³² Downey, s. 46-47.

³³ JOHN D. GRAINGER, **The Cities of Seleukid Syria**, Oxford University Press, Oxford 1990, s. 35.

³⁴ ALBERT FRANCIS NORMAN, **Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius**, University Press, Liverpool 2000, s. 20-21.

³⁵ OĞUZ TEKİN, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 129-130.

³⁶ Downey, s. 57.

³⁷ Tekin, s. 139-140; ARİF MUFİD MANSEL, **Ege ve Yunan Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 2004, s. 465-466.

Seleukos, kentin kaderi ile ilgili Zeus'un bir işaret vermesi için kurban keser ve dua eder. İşaret gelir ve Antigonía'nın çok uzağında olmayan bir noktada, M.Ö. 22 Mayıs 300'de babasının onuruna, onun adını verdiği yeni kenti Antiocheia'yı kurar.

Malalas Antigonía'nın tamamen yıkıldığını, yapı malzemelerinin yeni kentin inşasında kullanıldığını ve halkının Antiocheia'ya taşındığını bildirir³⁸.

Ancak Dio Cassius Antigonía'nın hiçbir zaman tam olarak yıkılmadığını ve terk edilmediğini söylese de Antigonía kentsel özelliklerini yitirmiş ve en fazla bir kasaba şeklinde var olmaya devam etmiştir³⁹. Malalas, Seleukos'un emriyle Antiocheia'ya taşınan ilk yerleşimcilerin Atinalılar, Makedonlar, Giritliler, Kıbrıslılar ve Argoslulardan oluştuğunu aktarır⁴⁰. Bu ilk kuruluş sırasında 225 hektarlık bir alana kurulan kentin 17.000 ile 25.000 arasında, kalabalık bir nüfusu olduğu söylenir⁴¹.

Antiokhus döneminde (M.Ö. 281-261) Mısır'daki Ptolemaios hanedanlığı ile yaşanan çatışmaların da etkisiyle⁴², Antiocheia denizden gelen saldırılara karşı daha savunmasız olan Seleukia Pieria yerine Anadolu'dan Mezopotamya'ya kadar uzanan Seleukos Krallığı'nın başkenti olur⁴³ ve bundan sonra Seleukosların tarihi kentin de tarihini oluşturur. I. Antiokhus'un halefi, II. Antiokhus Theos'un (M.Ö. 261-247/6) Mısır kralı Ptolemy Philadelphus'un kızı Berenike ile M.Ö. 252'de evlenmesiyle beraber Antiocheia'da güçlü Mısır etkilerinin yaşandığı bir dönem başlar⁴⁴. II. Antiokhus'un ölümüyle beraber bu dönem Mısır'ın da taraf olduğu bir taht kavgasına dönüşür. Berenike kendi küçük oğlunu tahta çıkarmak ister, ancak II. Antiokhus'un ilk eşi Laodike, Ephesos'a giderek kendi oğlu ve tahtın yasal varisi Seleokus için destek toplamaya başlar⁴⁵. M.Ö. 246 yılında Berenike ve oğluna destek için bölgeye gelen Mısır donanması önce Seleukia Pieria'yı, sonrada Antiocheia'yı ve diğer bazı kentleri işgal eder⁴⁶. Ancak Berenike ve oğlunun Daphne'de Laodike'nin taraftarlarınca

³⁸ JOHN MALALAS, *The Chronicle*, Melbourne 1984, s.11-12.

³⁹ Pamir, s. 267.

⁴⁰ Malalas Ch. VIII, s. 15.

⁴¹ Downey, s.78-80.

⁴² Mansel, s. 474.

⁴³ Downey, s. 87; Pamir, s. 49.

⁴⁴ Downey, s. 87.

⁴⁵ Downey, s. 89; EDWYN ROBERT BEVAN, *The House Of Seleucus V1*, USA 2007a, s. 181-182.

⁴⁶ Grainger, s. 123.

öldürülmesinden sonra Laodike'nin oğlu II. Seleukos Kallinikus iktidara sahip olur ve M.Ö. 244 yılında pek çok Yunan kentinin de desteği ile Antiocheia'yı geri alır, Seleukia Pieria ise M.Ö. 219 yılına kadar Mısır'ın elinde kalır⁴⁷. II. Seleukos Kallinikus döneminde askeri ve politik önemi artan Antiocheia, Kallinikus'un oğlu III. Antiokhus döneminde de (M.Ö. 223-187) gelişmeye devam eder⁴⁸.

III. Antiokhus dönemine Roma Cumhuriyeti ile Doğu Akdeniz'in egemenliği için girilen mücadele damgasını vurur. Magnesia Savaşı sonrasında yapılan Apameia Barışıyla, Seleukoslarla Roma arasındaki mücadele Roma'nın üstünlüğü ile bir süre için sona erer⁴⁹. Savaş sırasında, Roma tarafından işgal edilen yurtlardan kaçan Aitolialılar, Euboialılar ve Giritlilerin III. Antiokhus tarafından Antiocheia'ya yerleştirilmeleriyle kentte yeni bir mahalle kurulur ve nüfus artar⁵⁰. Roma'ya karşı alınan yenilginin etkileri sonucunda yaşanan durgunluk dönemi Antiocheia'yı da etkiler. Ancak bu dönem IV. Antiokhus Epiphanes'in (M.Ö. 175-163) iktidarı ile son bulur ve Antiocheia için hareketli yeni bir dönem başlar⁵¹. Malalas IV. Antiokhus döneminde kentte pek çok insanı öldüren bir veba salgını yaşandığını ve salgının durması için Kharonion'un büyük bir portresinin yapıldığını anlatır. Bu salgın hastalığa rağmen kent büyümeye devam eder ve kral kendisinden sonra Epiphania olarak adlandırılan yeni bir mahalle daha kurar. Ayrıca IV. Antiokhus kentte senatörlerinin, memurların ve arazi sahiplerinin toplanarak kentle ilgili sorunları tartışıp, kendisine tavsiyeler verebilecekleri bir bouleuterion inşa eder⁵². Seleukos Krallığı'nın idari yapısı içerisinde bu şehir meclisi, kentin sahip olduğu kısmi otonomiye ve imtiyaza işaret eder⁵³.

IV. Antiokhus'un ölümünün ardından, yeniden başlayan taht kavgaları ve iç karışıklıklar ile Yahudiler ve Partlarla yapılan mücadeleler, Seleukos Hanedanlığını zayıflatır. M.Ö. 96-83 arasındaki kısa zamanda tahta geçen altı kral döneminde yaşanan iç savaşlarla Seleukoslar Hanedanlığı yok olurken, M.Ö. 83 yılında Antiocheia, Armenia kralı II. Tigranes tarafından işgal edilir. M.Ö. 69 yılında Tigranes'in Roma

⁴⁷ Downey, s. 90; Pamir, s. 49.

⁴⁸ Downey, s. 91-92.

⁴⁹ HALİL DEMİRCİOĞLU, **Roma Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 319-320.

⁵⁰ ARNOLD HYOH MARTİN JONES, **Cities of The Eastern Roman Provinces**, The Clarendon press, Oxford 1937, s. 244.

⁵¹ EDWYN ROBERT BEVAN, **The House Of Seleucus V2**, USA 2007b, s. 126-127.

⁵² Malalas, s. 22.

⁵³ Mansel, s. 496.

karşısında aldığı yenilgi sonrasında kentten çekilmesiyle son Seleukos Kralı XIII. Antiokhus kente yeniden hakim olduysa da bu durum çok uzun sürmez. M.Ö. 64 yılında Romalı komutan Pompeius, Seleukos hanedanlığına son vererek Antiocheia'ya girer ve kenti Roma'nın yeni Suriye Eyaleti'nin başkenti yaparak, kente “metropolis” unvanını verir. M.Ö. 47 yılında Antiocheia için başlayan bu yeni dönem, Caesar'ın kente “özgürlük” tanınmasıyla devam eder

Böylece Roma idaresi altında otonom statüye kavuşan kentin gelişimi, Caesar'ın dokuz günlük ziyareti ve başlattığı inşaa faaliyetleriyle beraber ivme kazanır. Caesar'ın öldürülmesiyle Roma'da yeniden başlayan iç savaş, bölgede Roma'nın otoritesini bir süre zayıflatır ve durumdan faydalanan Partlar M.Ö. 40-39 arasında Antiocheia'yı işgal ederler⁵⁴. Marcus Antonius tarafından M.Ö. 39 yılında geri alınan kent, düğün hediyesi olarak tüm Suriye eyaleti ile beraber Cleopatra'ya hediye edilir ve Antonius'un Partlara karşı yaptığı askeri hareketlerin ana üslerinden biri olur⁵⁵. M.Ö. 31 yılındaki Actium savaşının ardından iç savaşın bitmesi ve Augustus'un tüm Roma topraklarına tek başına egemen olmasıyla oluşan “Pax Romano” yani Roma Barışı'nın getirdiği uygun koşullar ve ticaretin yeniden canlanması, Antiocheia'nın gelişimine de hız kazandırır. Kenti iki kez ziyaret eden ve kentte kendi adına sikke bastıran Augustus'un hem kendisi hem de komutanı Agrippa kentte pek çok inşaa faaliyeti başlatır. Yine Augustus'un iktidarında düzenlenmeye başlanan Roma dünyasının önemli oyunlarından biri olan Antiocheia'daki Olimpiyatlar, kentin sahip olduğu ayrıcalıklı konuma işaret eder⁵⁶.

Antiocheia, Roma İmparatorluğunun, Constantinopolis, Alexandria ve Roma ile birlikte dördüncü büyük kenti konumundadır⁵⁷. İmparator Trajan tarafından kentin yeniden Partlara karşı yapılan askeri harekâtların ana üssü haline getirilmesi⁵⁸ Romalıların doğuya yaptıkları seferlerde kentin sahip olduğu stratejik önemi gösterir. Kent, M.S. 115 yılında büyük bir deprem felaketiyle sarsılsa da imparator Trajan ve Hadrian dönemlerinde hem zarar gören yapılar tamir edilip yaralar

⁵⁴ Downey, s. 136-137.

⁵⁵ Downey, s. 160-161; ETUDE SUR BOUCHIER, **A Short History Of Antioch**, Londra 1921, s. 94.

⁵⁶ Downey, s. 163-164.

⁵⁷ CHRISTINE KONDOLEON, **Antioch The Lost Ancient City**, Princeton, New Jersey 2000, s. 3.

⁵⁸ DAVID MAGİE, **Roman Rule in Asia Minor**, Princeton University, New Jersey 1950, s. 607-608; Downey, s. 211-212.

sarılır, hem de pek çok yeni yapının inşası ile kent kalkınır⁵⁹. Kent M.S. II. yy'ın sonunda, rakibi Nîger'i desteklediği için imparator Septimus Severus tarafından cezalandırılarak pek çok ayrıcalığı elinden alınsa da Severus'un oğlu Caracalla, Partlarla savaşında üs olarak kullandığı kente eski konumunu iade eder⁶⁰. M.S. 256 ve 260 yıllarında Sasani işgaline uğrayarak tahrip olan kent 266-272 yılları arasında da bir süre Palmyra Kraliçesi Zenobia'nın egemenliğine girer. M.S. III. yy'ın sonunda Diocletian'ın imparatorluğu yeniden inşasından Antiocheia da büyük ölçüde etkilenir ve Sasani işgalinin yaralarını sararak, gelişmeye devam eder⁶¹. Bu dönemde kentteki Hristiyan toplumu da önemli bir güçtür. Hristiyanlığın doğuşundan itibaren, yeni dinin gelişiminde özel bir yere sahip olan Antiocheia, Ignatius gibi önemli dini önderler yetiştirir⁶². İmparator Konstantine döneminde Hristiyan inancın serbest bırakılmasıyla beraber Antiocheia'da imparator tarafından sekizgen Büyük Kilise'nin inşasına başlanır ve oğlu Konstantius tarafından tamamlanır⁶³. Konstantius'un halefi İmparator Julianus Sasanilere karşı giriştiği sefer sırasında 362 yılı Haziran ayından 363 Mart'ına kadar Antiocheia'da konaklar. Buğday sıkıntısından dolayı kıtlık yaşayan kentteki vergileri azaltan Julianus, kentin ekonomik ve sosyal yapısında önemli reformlar yapmaya çalışır ancak reformları tam olarak sonuca ulaşmaz⁶⁴. M.S. IV. yy'ın ikinci yarısında Julianus'un haleflerinden İmparator Valens ise başkentini Antiochia'ya taşır ve kentte imar faaliyetleri artar. Kent M.S. V. ve VI. yy'larda büyük felaketler yaşar. 458 yılında yaşanan büyük bir depremle ada mevkiindeki yapıların neredeyse tamamı tahrip olur⁶⁵. Bu felaketi 525 yılındaki yangın, 526 yılı Mayıs ayında gerçekleşen ve Malalas'a göre 250.000 kişinin ölümüne, kentin ise büyük bölümünün yıkılmasına neden olan deprem takip eder. Depremden üç gün sonra Silpius Dağı'nın kuzey kısmında ortaya çıktığına inanılan Kutsal Haç görüntüsünden dolayı bu tarihten itibaren Silpius'un Parmenius'un kuzeyinde kalan kısmı Staurin (Haç) Dağı olarak adlandırılmaya başlar⁶⁶. Bu felaketten kısa bir süre sonra 528 yılında yaşanan ikinci bir büyük depremin ardından, İmparator

⁵⁹ Downey , s. 225-226.

⁶⁰ Magie, s. 669-671; Downey , s. 238-240.

⁶¹ Downey, s. 252-253.

⁶² Downey, s. 272-273; SUSAN ASHROOK HARVEY, "Antioch and Christianity", In Kondoleon, (Ed. Christian), **Antioch The Lost Ancient City**, Princeton University Press, New Jersey 2000, s. 39-40.

⁶³ Downey, s. 342-344.

⁶⁴ NEZAHAT BAYDUR, **İmparator Julianus**, Arkeoloji ve Sanat Yayınevi, İstanbul 1999, s. 90-91; Bouchier, s. 153-154.

⁶⁵ Downey, s. 399-400.

⁶⁶ Malalas Ch. XVII, s. 16; Downey, s. 519-520.

Justinian tarafından kentin adı “Tanrının Şehri” anlamına gelen “Theoupolis” olarak değiştirilerek, felaketlerin son bulması umut edilir. Ancak kent önce 540 yılında Sasani işgaline uğrar, hemen ardından ise bir veba salgını yaşar. Yaşanan tüm felaketlere rağmen Justinian kentin yeniden inşası için büyük çaba harcar. 526 ve 528 depremlerinde zarar gören sur duvarları, kolonadlı cadde, kiliseler ve kamu yapıları gibi pek çok yapı imparator tarafından yeniden inşa edilir.

Ancak 573 ve 611’de yeniden Sasani saldırılarına uğrayan Antiocheia M.S. 637/38’ den sonra ise Arap egemenliğine girer⁶⁷. Bu tarihten sonra antik çağda kurulan ve Yunan-Roma dünyasının önemli bir kenti olan Antiocheia’nın tarihinde ve kentsel yapısında Orta Çağ Türk İslam Uygarlığı, Bizans ve Haçlıların rol aldığı yeni bir dönem başlar⁶⁸ (Lev. XV)⁶⁹.

⁶⁷ Downey, s. 527-528.

⁶⁸ HUGH KENNEDY, “Antakya Byzantium’dan İslama Dönüş”, (Ed. John Rich), **Geç Antik Çağda Kent İçinde**, İstanbul 1999, s. 176-177.

⁶⁹ CEYDA ÖMEROĞLU, **Antakya Kentinin Özgünlüğü ve Günümüz Koruma Sorunlarının Antakya Kentsel Sit Alanında İrdelenmesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2006, ek-6.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. ROMA'DA YIKANMA VE HAMAM KÜLTÜRÜ

2.1.1. Tarihsel Gelişim

Hamam kelimesi Arapça “ısıtmak, sıcak olmak” anlamındaki *hamm* (*hamem*) kelimesinden türemiştir, sözlük anlamı ise “ısıtan yer” olup “yikanma yeri” anlamında kullanılmaktadır⁷⁰. “Yikanma yeri” olarak Yunancada ise *balaneutikos*, *loutrônikos*, *perichutês*, *thermê*, *thermoloutês*, *psuchroloutêteon* kelimelerinin karşılığı olarak kullanılırken, Latince karşılığı *Thermae*'dir. Yunan ve Roma dönemleri öncesindeki hamamlar ve yikanma kültürü üzerine elimizde yeteri kadar bilgi bulunmamaktadır. Erken dönemlerden beri insanlar yıkanmaya önem vermişlerdir. Bu etkinlik dini bir amaca bağlı, manevi olarak temizlenme ve rahatlama isteği ile yapılmıştır. Çeşitli kültür ve geleneklerin getirdiği farklı yikanma kültürleri de ortaya çıkmıştır. Bunlar da zamanla nesilden nesile aktararak uygulanmıştır.

Uzak Doğu, Ön Asya ve Amerika'da yapılan araştırmalar, önceleri yıkanmak için bir hamam binasının olmadığını ortaya koymuştur. Ancak ortak olan nokta eski dönemlerden beri saraylarda ve zenginlerin evlerinde yıkanmak için özel olarak ayrılan bölümlerin bulunmasıdır.

Roma Dönemi'nden önce Mısırlılar, müstakil hamamlara sahip değillerdi. Bununla beraber M.Ö. 2800'de firavunun sarayında en azından su dökülmeye yarayan bir salon vardı. Bu salonda dikdörtgen biçimde derin olmayan bir küvet ve kirli suların akmasını sağlayan bir kanalizasyon sistemi bulunmaktaydı⁷¹. Yıkanmanın Mısırlılar için önemli olduğunu firavunların adamları arasında yıkanma işleriyle uğraşan bir

⁷⁰ SEMAVİ EYİCE vd., “Hamam”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, s. 402.

⁷¹ HALUK ABBASOĞLU, *Pamphylia Bölgesi Roma Devri Hamamları*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1982, s. 5.

hizmetçinin varlığından ve bu işin şerefli bir görev oluşundan anlamaktayız⁷². Herodotos Mısırlıların adetlerinden bahsederken şöyle der; “Rahipler gündüzleri ve geceleri iki kez soğuk suyla yıkanır, anlatması çok uzun dinsel törenler yaparlardı⁷³”. Yani Mısırlılarda yıkanmak yine dinsel bir ritüel olarak karşımıza çıkmaktadır

Anadolu’da M.Ö. 2000 öncesine tarihlenen herhangi bir banyo odası bulunamamıştır. *İnsitu* olarak pişmiş topraktan yapılmış oval formu bir banyo küveti Konya Karahöyük Sarayından bilinmektedir. Bu küvet, Asur Ticaret Kolonileri (M.Ö. 1950–1750) Dönemi’ne aittir. Karahöyük saray küveti ile Girit’de bulunan küvetlerin formları yakınlık gösterir⁷⁴. Beycesultan’da M.Ö. 1850’ye tarihlenen tabaka V’de yıkanma odası olarak tanımlanan oda tespit edilmiştir. Aslantaş Sarayı’nda ve Fildişi evinde birbirine benzeyen beş adet yıkanma odası bulunmuştur⁷⁵.

Yıkanma Mezopotamya’da, rahat ve serbest yaşamın kaynağı olarak görülürdü. Ancak kral aileleri bundan faydalanabilirdi. Mezopotamya’da yıkanmanın daha çok dini bakımdan önemli olduğunu bazı yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz. Mezopotamya’da eller yemeklerden sonra, baş ve vücut ise sadece bayramlarda yıkandığı için hamamlar zenginlerin evlerinde bulunur⁷⁶. Bir metinde, “Büyük din adamının yeni yıl bayramına akan suda yıkanarak hazırlanması” yazılıdır⁷⁷.

Mezopotamya için en önemli ve en eski yıkanma salonu Mari Sarayında bulunandır. M.Ö. 1800’e tarihlenen bu sarayda, yıkanma yeri olarak kullanılan salonun taş zemini zift ile sıvanarak su sızdırmayacak hale getirilmiş ve bir de kanalizasyon sistemi yapılmıştır. Ayrıca kralın banyosuna bazı ilaç ve kokuların konulduğu bilinmektedir. Bir başka metinde “hastanın birkaç kez yıkandıktan sonra iyileşeceği” belirtilmektedir⁷⁸.

⁷² **Dictionnaire Archeologique des Techniques**, Bain, Paris 1963, s. 109.

⁷³ HERODOTOS, **Herodot Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2004 , s. 37.

⁷⁴ SEDAT ALP, **Konya civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 12–13.

⁷⁵ RUDOLF NAUMANN, **Eski Anadolu Mimarlığı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s. 212-213.

⁷⁶ Abbasoğlu, s. 5.

⁷⁷ THUREAU-DANGİN, **Rituels Accadiens**, Paris 1921, s. 129.

⁷⁸ Abbasoğlu, s. 6.

Dini amaçlı yaptıkları temizlikte Sümerler Fırat Nehri ve yağmur suyunu kullanırlardı. Çünkü herhangi bir suyun değil de sadece Fırat Nehri'nin ve yağmur suyunun temiz olduğunu kabul etmişlerdir.

Sümer mitolojisinde Uruk'un çoban kralı Dumuzi ile Tanrıça İnanna arasında yapılan kutsal evlilik öncesinde tanrıça İnanna'nın Dumuzi için yıkanıp süslendiğine tanık olmaktadır. İlk sabun kullanımı da Sümer metinlerinde dile getirilmiştir⁷⁹. Gılgamesh Destanı'nda ise, yıkanmanın rahatlatıcı bir etkisi olduğundan bahsedilir⁸⁰.

Yunanlılarla birlikte yıkanmanın özel bir önem kazandığına tanık olmaktadır. Yunanlılar suyu hem bedensel ve ruhsal temizlik amacıyla hem de vücudu dinlendirmeye olan katkısı nedeniyle kullanmışlardır. Kutsal alanlara girmeden önce suyla yapılan arınma da Yunanlılar için önemlidir⁸¹. Halka açık hamam yapılarının M.Ö. 5. yy'da Atina'da oluşmaya başladığı bilinmektedir. Ancak, bu ilk yapılar Roma hamamlarıyla karşılaştırıldığında oldukça basit kalmaktadır. Özellikle Hellenistik Dönem'de spor ve spordan sonra yıkanmanın yaygınlaşmasıyla gymnasiumlara yıkanma mekânları da yapılmaya başlanmış, ancak yıkanma mekânlarının, bağımsız hamam yapılarının yıkanmak dışında birçok amaca daha hizmet eden tesisler durumuna gelmesi, Roma Dönemi'nde gerçekleşmiştir⁸². Bu dönemlerde suyun yetersiz oluşu ve kamuya açık alanlara getirilmesindeki zorluklar nedeniyle, sonraki dönemlerde göreceğimiz kamusal hamam yapılarına henüz rastlanmamaktadır⁸³. M.Ö. 5. yy'da, Olympia'daki Zeus kutsal alanında yapılan kazılardan, hamamların gelişimi konusunda bize önemli bilgiler sunacak mimari kalıntılara ulaşmaktayız. Bu binaların geneli ısıtılmamakla birlikte, sadece yapının terleme odaları olduğu sanılan alanlarının, mangal yöntemi ile ısıtıldığı düşünülmektedir⁸⁴. M.Ö. 3. yy'dan itibaren suyun bolluğu ve şehirlere taşınması ile birlikte gelişmiş hamam yapıları ortaya çıkmaya başlar. Bu yüzyılda İtalya'da yer alan Gela Hamamı'nda ilkel bir tabandan ısıtma sistemi

⁷⁹ SAMUEL NOUH KRAMER, **Tarih Sümer'de Başlar**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 248-250.

⁸⁰ MUZZEZ İLMİYE ÇİĞ, **Gılgamesh Tarihte İlk Kral Kahraman**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000, s. 73.

⁸¹ FİKRET YEGÜL, **Baths and Bathing in Classical Antiquity**, MIT Press, New York 1992, s. 19.

⁸² HALUK ABBASOĞLU, **Hamam**, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, İstanbul 1997, s. 750-751.

⁸³ RICHARD ERNEST WYCHERLEY, "Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?", Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1986, s. 177-178.

⁸⁴ Yegül, s. 47.

görülmeye başlanır⁸⁵. M.Ö. 3. yy'a tarihlenen Yunanistan Arcadia'daki Gortys Hamamları'nda, yapının bazı bölümlerinin (havuz, apsis) altında ısıtma kanallarına rastlanmıştır. Bununla beraber alttan ısıtma sistemine ilişkin en kesin veriler M.Ö. 2. yy'a tarihlenen Pompeii'deki Stabia Hamamları'ndan gelir. Stabia Hamamları, sonraki dönemlerde gerçekleşecek olan hamam planlamasının ilk örneğini oluşturur. İşlevleri açısından birbirleri ile ilişkili soğukluk, ılıkılık ve sıcaklık odaları bir dizi halinde sıralanmıştır. Isıtılmamış odalardan ısıtılan odalara doğru ilerleyen ve bunun tam tersi şekilde geri dönülen plan anlayışının ilk kez uygulandığını görmekteyiz. Bu anlayış “tek eksenli dizi tip” olarak adlandırılmıştır⁸⁶.

Konuyla ilgili kapsamlı araştırmalar yapan Yegül, Roma hamamlarının sosyal ve mimari gelişmesinin M.Ö. 1. yy'da Roma'nın İtalya dışındaki yayılımına paralel bir gelişim gösterdiğini belirtmektedir. Ancak hamamların M.Ö. 100'e kadar geçirdiği gelişim süreci oldukça karmaşıktır. Çoğunlukla kabul edilen görüş, Roma hamamlarının İtalya'da ortaya çıktığı ve tamamen Romalılara özgü bir buluş olduğu yönündedir. M.Ö. 2. yy sonlarına tarihlenen Pompeii'deki Stabia Hamamları ve M.Ö. 100' lere tarihlenen Olympia'daki Yunan hamamlarında görülen ısıtma sistemiyle ilgili düzenlemeler, hypokaust sisteminin M.Ö. 1. yy başlarında Romalı Sergius Orata'nın mucidi olduğu yönündeki genel kanıyla çelişmektedir⁸⁷. İtalya'da bilinen en erken halka açık hamam yapısı olan, M.Ö. 4. yy sonu 3. yy başlarına tarihlenen Gela Hamamı'nda da primitif bir tabandan ısıtma sistemine rastlanmıştır (Lev. XVIa)⁸⁸. Roma hamamlarının kökenlerini, Orta İtalya'daki çiftlik evlerinde yer alan, daha çok soğuk algınlığı gibi hastalıkların tedavisinde kullanılan, caldarium, tepidarium ve frigidariumdan oluşan, kendi içinde bir yıkanma düzeni olan hamamlara bağlayan görüşler de vardır. İlk Roma hamamlarının gelişiminde Orta İtalya'daki evlerin rol oynadığı açıktır. Tam gelişmiş mutfak hamam birleşimleri Pisanella'daki Villa Poppidius Florus ile Boscoreale'deki Villa Rustica başta olmak üzere bölgedeki birçok örnekte görülmektedir (Lev. XVIIb)⁸⁹. Villanın kuzeydoğu köşesinde, mutfağın bitişiğindeki hamam dairesi üç üniteden oluşmaktadır.

⁸⁵ BUKET AKÇAY, **Perge Güney Hamamı Heykeltıraşlık Eserleri**, (Basılmamış Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 6-7.

⁸⁶ Yegül, s. 50.

⁸⁷ Yegül, s. 47.

⁸⁸ Yegül, fig. 11.

⁸⁹ Yegül, res. 12.

Caldariumda mermer küvetin (labrum) yerleştirilmesi için planlanmış bir apsis vardır. Pompeii'deki halk hamamlarında da olduğu gibi Labruma apsis duvarından gelen vanayla kontrol edilebilen iki borudan su gelmektedir. Odanın tam karşısındaki mermer kaplamalı büyük dikdörtgen küvete mutfaktaki soba kazandan doğrudan doğruya sıcak su sağlanmaktadır⁹⁰. Tarımla uğraşan köylerdeki evlerde tedavi amaçlı banyoların varlığı bilinirken, kentlerdeki evlerde ve şehir dışındaki villalardaki daha gösterişli banyoların, tedavinin ötesinde dinlenme ve eğlence gibi amaçlarla kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Roma'nın kır ve kent evlerinde ortaya çıkan bu hamamların Geç Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk Dönemleri'ndeki hamamların temelini oluşturduğu kesinlik kazanmıştır.

İmparatorluk Dönemi boyunca kentlerde halka açık hamamların yapılmasına paralel olarak, evlerdeki hamamların sayısı azalmıştır. Ancak bu hamamların gelişiminde Romalı olmayan bazı unsurların da rol oynadığı göz ardı edilmemelidir⁹¹. Bunların başında palaestra gelmektedir. Vitruvius'un da belirttiği üzere palaestra, M.Ö. 1. yy'a tarihlenen De Architectura adlı eserinin V. kitabında hamam mimarisiyle ilgili detaylı bilgiler vermiş olan İtalya için alışılmış bir kavram değildir. Bütün bu örnekler Roma hamamlarının erken gelişiminde İtalyan çiftlik geleneği ile mimarisinin yetiştirdiği fiziksel ve kültürel ortamın belirgin oranda etkili olduğu yönündeki görüşü desteklemektedir. Terapi amaçlı yıkanma geleneği toprağa bağlı tarım toplumları için anlamlı görünmekle birlikte çiftlik evleri ve villalarının hamam dairelerinin tasarımına gösterilen özen, onların sadece tedavi amaçlı olamayacağını göstermektedir. Böylece yıkanma temizlikle ilgili ve giderek de kendi başına hoşlanılan, eğlenceye yönelik bir eylem olmaya başlamıştır⁹².

2.1.2. Genel Fiziksel Yapı

Antik dönemde hamamlar, en önemli kamusal binalar olmakla birlikte, yapısal özelliklerini, plan tiplerini kesin kurallarla belirlemek ve bir sınıflandırma yapabilmek oldukça zordur. Sıkı bölgesel sınırların var olduğunu söylemek imkansızdır. Aynı şehirde farklı tipte hamamların olduğunu görebilmekteyiz. Roma hamamlarının

⁹⁰ FİKRET YEGÜL, **Roma Dünyasında Yıkanma**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 64.

⁹¹ Yegül, s. 161.

⁹² VİTRUVİUS, **De Architectura: On Architecture**, New York, s. 307.

sınıflandırılmasıyla ilgili ilk çalışma 1929 yılında Daniel Krencker tarafından yapılmıştır. Dolaşım modeli ve kullanım şemasına göre hazırladığı sınıflandırmada şu hamam tipleri bulunmaktadır (Lev XVII)⁹³.

1. Sıra tipi,
2. Halka tipi,
3. Yarım eksenli tip,
4. Küçük imparatorluk tipi,
5. Büyük imparatorluk tipi hamamlarıdır.

Birinci tip mekânlar yan yana sırasıyla apodyterium–frigidarium–tepidarium–caldarium olarak düzenlenmektedir. Bu düzenlemede hamama gelen kişi ilk apodyteriuma girmekte ve yıkanma işleminden sonra gittiği yönden tekrar geri dönerek yine apodyteriumdan hamamı terk etmektedir. Özellikle bu tip hamamlar Pompei tipi olarak da adlandırılmaktadır⁹⁴.

İkinci tip ise adından da anlaşılacağı gibi halka biçiminde olan yıkanma odalarının asimetrik bir düzen içerisinde yer aldığı, bazen de aynı aks üzerinde bir palaestranın bulunduğu mimari düzendir.

Üçüncü tip belirgin bir planı olmayan, ayrıca hamamların mimari gelişiminde kronolojik bir evreyi temsil etmeyen, “yarı eksensel tip” tir. Bu tip, imparatorluk hamamlarına göre daha esnek bir yapıdadır. Pompeii plan tipinin tek eksenli yapısı ile simetrik imparatorluk hamam tipi arasındaki bir oluşumdur. Burada saat yönünde veya tersinde işleyen tek birim dolaşım doğrultusu vardır⁹⁵.

İlk üç plan tipi, simetrik olmayan hamam mekanlarının dolaşım modeline göre düzenlenmiş farklı versiyonlarıdır. Bu tipte olanlar genelde küçük kent hamamlarından oluşmaktadır. İlk olarak Krencker tarafından tanımlanan “imparatorluk tipi” hamamlar

⁹³ Yegül, fig. 154.

⁹⁴ Yegül, s. 130, dipnot, 2.

⁹⁵ Yegül, s. 76-77.

diğerlerinden görkemli yapısı ve daha resmi oluşuyla ayrılır⁹⁶. Gerek mimarisiyle gerekse çeşitli heykeltıraşlık eserleri, mozaikler, yazıtlarla zenginleştirilmiş olan iç dekorasyonu bu hamamlar, imparatorluğun zenginliğini, imparatorun cömertliğini, adaletini hatırlatan, imparatorluğun sosyal ve politik yaklaşımını yansıtan, bir anlamda propaganda aracı olarak kullanılan en etkili kamusal yapılardandır. Bu tipin karakteristik özelliklerinin başında planında güçlü bir çift taraflı simetriye sahip olması gelmektedir. Bu simetri, frigidarium, tepidarium ve caldarium dizisinin oluşturduğu ana aksın iki yanında yer alan palaestralar ve iç avlular gibi mekânlardan oluşmaktadır. Frigidarium ve önündeki natatio, ana eksen üzerindeki en dikkat çekici mekân niteliğindedir. Terleme, masaj, özel banyo gibi ikincil işlevli mekânlar da hamamdaki sistem içinde yer alırlar. Krencker bu hamamları da “küçük imparatorluk tipi” ve “büyük imparatorluk tipi” olarak iki alt gruba ayırmıştır⁹⁷. Bu iki tip arasındaki başlıca fark palaestranın hamam bloğuyla olan ilişkisidir. Her iki tipte de merkezi eksenin iki tarafındaki salonların oluşturduğu simetriye benzer genel kullanım alanları vardır. İki tip arasındaki başlıca farklılık, hamam bloğu ile palaestra arasındaki ilişkiden kaynaklanır. Küçük imparatorluk tipinde, palaestra hamam bloğunun dışında, ondan bağımsız ancak bağlantısı bulunan bir elemandır. Bu bağlantı genelde apodyterium aracılığı ile kimi zaman da geniş bazilikal planlı salonlarla sağlanır. Büyük imparatorluk tipi hamamlar ise sadece Roma’ya özgüdür ve olasılıkla Nero Hamamları’yla başlayan Constantinus Hamamları ile son bulan sadece 6-7 örnekle temsil edilir. Bunlar planlarıyla benzerlik gösteren çok sıkı bağları olan bir gruptur. Bu tipin belirleyici iki özelliği bulunur. Birincisi, palaestra hamam bloğunun içinde ve onunla bütünleşmiştir; ikincisi ise hamam bloğunun, geniş parkların, bahçelerin yürüyüş yollarının sardığı toplantı salonlarının, konferans odalarının, kütüphanelerin, eksedraların veya eğlence spor ve kültürel etkinliklere ayrılan alanların merkezinde yer almasıdır⁹⁸.

Anadolu’daki antik dönem hamamlarının plan tipolojileri üzerine çalışan bir diğer isim Andrew Farrington olmuştur. Likya bölgesindeki Roma hamamlarını,

⁹⁶ DANİEL KRENCKER, *Die Trierer Kaiserthermen: Trierer Grabungen und Forschungen*, I, 1, Augsburg, Dr. Benno Filser Verlag, 1929, s. 175-176.

⁹⁷ Yegül, s. 161.

⁹⁸ Yegül, s. 162.

mekânsal konumlanışlarına göre inceleyen Farrington, bölgede dört tipte hamam planına rastlandığını belirtir. Bunlar;

1. Kısa eksen çevresinde dizilmiş simetrik dikdörtgen hamam hacimleri,
2. Bloklar halinde dizilmiş simetrik olmayan hamam hacimleri,
3. Sıra halinde dizilmiş hamam hacimleri,
4. Merkezi bir dikdörtgen salonun çevresinde bulunan hamam hacimleridir.

Likya hamamlarında komşu yörelerin etkisinin olmadığını belirten Farrington, hamamları oluşturan mekânların kullanım tarzına göre iki tipe ayrıldığını belirtir. Bunlardan ilki hamamı kullananların bir odalar dizisinden geçerek ilerlemesi ve devamında aynı yoldan geriye başlangıç noktasına dönmeleri; ikincisi ise, hamamdakilerin dairesel bir rota izleyip geriye dönmeksizin başlangıç noktasına ulaşmalarıdır⁹⁹.

Yegül, Anadolu’da yer alan Antik dönem hamamlarının, simetrik ve asimetrik plan tipi olarak iki başlık altında toplanabileceğini ancak bölgesel koşullara göre bu iki tipin dışında ya da her iki tipte özellikleri olan hamam planlarının da oluşabileceğini söylemektedir.

1. Simetrik plan tipi
 - a. Çift sıra mekânlı tip
 - b. U biçimli salonu olan ya da ters dolaşımli tip
 - c. Palaestra ve hamamın aynı aks üzerinde birleştiği tip
2. Asimetrik plan tipi
 - a. Sıralı tip
 - b. Halka tipi

⁹⁹ ANDREW FARRINGTON, “The Roman baths of Lycia an architectural study”, The British Institute Of Archaeology At Ankara, Ankara 1995, s. 20-21.

c. Salonlu tip

Simetrik plana sahip olan hamamlar kendi içinde üç kısma ayrılmıştır. Bunlardan ilki “çift sıra mekânlı” tiptir. Bu tip soğuk birimlerden sıcak birimlere doğru giden bir aksın, her iki tarafına simetrik şekilde konumlanan hamam mekânlarından oluşmaktadır. Genelde bir palaestra ile başlar ve sıcaklık ile son bulur. Net ve akıcı bir plana sahiptir. Bu nedenle hareket etkisinden yoksundur. Bu tipin hamamları Humaytepe Hamamı (Milet), Liman Hamam–Gymnasium (Efes) (Lev. XVIII)¹⁰⁰, Güney Hamamı (Laodikeia), Gymnasium Hamamı (Magnesia Ad Meandrum), Caracalla Hamam–Gymnasium (Ankara)’dur. Güney Hamamı (Laodikeia) yapısının, aksın her iki yanında da olan iki sıcaklık mekânına sahip olması, diğer hamamlardan farklı bir yön olarak ortaya çıkmaktadır. Simetrik plan tipi içinde yer alan bir diğer alt başlık “U planlı salona sahip” ya da “ters dolaşım modeli” olarak tariflenen plan tipidir. U planlı bir salon/koridorun “apodyterium (soyunmalık/çok amaçlı salon)” hamam bloğunu çevrelemesiyle oluşan bir tiptir. Bu tipte hamam bloğu ile palaestra arasındaki ilişki değişikliğe uğramaktadır. Aynı zamanda dolaşım modeli de değişmiştir¹⁰¹. Palaestradan U biçimli apodyterium mekânının kollarına geçilir ve buradan hamam bloğunun en ucunda yer alan soğukluk alanına ulaşılır. Daha sonra ters yönde dönülerek ısıtılmış salonlar dizisi başlar¹⁰².

En önemli örneği Doğu Hamam–Gymnasium (Efes)’dur (Lev. XIX)¹⁰³. Simetrik plan içinde yer alan diğer bir alt başlık ise, “hamam bloğu ile palaestra alanının aynı eksen üzerinde birleştiği” plan tipidir. Bu tipte, eksen üzerinde yerleşen simetrik salonlar dizisi palaestra ile doğrudan bağlantılıdır. Yan salonlardan hamam bloğuna girildikten sonra, sıcaklık mekânı ile palaestra arasında yer alan soğukluk mekânına ve oradan da ısıtılmış odalara geçilir. İmparatorluk Hamam–Gymnasium (Sardis), önceki alt başlıkların özelliklerini içinde barındıran bu tipin en önemli örneğidir (Lev. XX)¹⁰⁴. İncelediğimiz hamamlar arasında simetrik plan içinde ayrı bir yere sahip olan tek yapı

¹⁰⁰ Yegül, fig. 241.

¹⁰¹ Yegül, s. 235-236.

¹⁰² Yegül, s. 236.

¹⁰³ Yegül, fig. 256.

¹⁰⁴ Yegül, fig. 265.

Vergilius Capito Hamamı (Milet)'dır (Lev. XXIa)¹⁰⁵. Yapının Helenistik gymnasium ile Roma hamamı arasında bir geçiş tipi olduğunu görmekteyiz. Hamam bloğunun uzun eksenini boyunca kabaca simetrik bir planlamaya sahip olması nedeniyle, Anadolu'daki eksensel ve simetrik hamam yapılarının en erken örneğini oluşturduğu düşünülmektedir.

Asimetrik plan tipinin uygulanmasındaki en önemli gerekçe arazinin getirdiği sınırlama ve güçlüklerdir. Bu tip, sıkışık bir düzene sahiptir ve diğer tip hamamların görkeminden yoksundur. Güney Kapısı Hamamı (Perge) (Lev. XXIb)¹⁰⁶, Faustina Hamamları (Milet), Agora Hamamı (Side), Büyük Hamam (Aspendos), Geç Roma Hamamı (Didim), Hamam A (Hadrianoupolis), Topkapı Sarayı Bizans Hamamı (İstanbul), Amorium Hamamı (Amorium) (Lev. Vb)¹⁰⁷ ilk iki tipin örnekleridir.

Asimetrik plan içinde “salon tipi” olarak tanımlanan plan tipine, Dağlık Kilikya bölgesinde çok sık rastlanmaktadır. Bu tipte yapının ortasında geniş ve dikdörtgen bir salonun ya da galerinin bulunması söz konusudur. Bu mekâna ısıtılan ve ısıtılmayan odalar sıralanır. Bu tip hamamların, genelde palaestra alanları bulunmamaktadır. Palaestra mekânının gördüğü işlevi, kısmen de olsa yapının ortasında yer alan bu salonun yüklendiği ve bu bağlamda sosyal bir salon olarak kullanıldığı söylenebilir. 2 B Hamamı (Anemurium) (Lev. XXIIb)¹⁰⁸ bu tipin en önemli örneğidir¹⁰⁹.

Palaestra gymnasium alanları Anadolu'da, Helenistik dönemden itibaren önemli bir yapı birimi olan gymnasiumların hamamlarla birleşmeleri sonucunda meydana gelen yeni mimari oluşumlardan biridir. Gymnasiumların atletizm alanı olma niteliği, Roma döneminde palaestralara geçmekle birlikte, çok işlevli olan bu mekânlarda, imparatorluk şeref salonları, konferans salonları, oditoryumlar, tuvalet mekânları, kütüphaneler bulunabilir (Lev. VIa)¹¹⁰. Büyük hamam komplekslerinde görülen bir plan elemanı olan palaestralara, bazı küçük kent hamamlarında da rastlamaktayız. Bununla birlikte arazi

¹⁰⁵ Yegül, fig. 206.

¹⁰⁶ Yegül, fig. 289.

¹⁰⁷ SEDAT BİÇER, **Karabük İli, Eskipazar İlçesi, Hadrianoupolis Antik Kentinde Geç Antik Dönem Yapılarından A Hamamının Koruma Önerisi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2010, şek. 4. 4.

¹⁰⁸ Yegül, fig. 307.

¹⁰⁹ Yegül, s. 250-251.

¹¹⁰ Yegül, fig. 6.

koşullarının elvermediği ve fiziksel şartların zorladığı Kilikya gibi bazı dağlık bölgelerde palaestra alanları bulunmayabilir. Bu bölgelerde palaestra alanlarının gördüğü işlevi, hamamlar içine inşa edilen salon ya da koridor tipi alanlar kısmen de olsa üstlenmişlerdir. M.S. 4. yy'dan itibaren Anadolu'nun sosyo-ekonomik ve kültürel değerlerinin değişmesiyle birlikte, hamam ile palaestra/gymnasium arasındaki ilişki de farklılaşmaya başlamıştır. Hristiyan kültürünün etkisiyle yeni inşa edilen hamamlarda palaestra alanları terk edilmiştir. Var olan palaestralar ise, başka fonksiyonel amaçlarda kullanılmak üzere elden geçirilmiştir.

Hamamların önemli bir diğer noktası su tesisatı sistemidir. Hamamların görevlerini yerine getirmede belki de hiçbir şey su kadar gerekli ve önemli değildir. Erken örneklerde su, çoğunlukla hamamın büyüklüğüne göre çeşitli boyutlarda oluşturulmuş olan kuyular ya da sarnıçlardan elde edilmekteydi. Bu özellikle küçük Grek balneaları ve palaestraları için geçerli bir özelliktir. Çünkü Roma Dönemi'ne kadar aquadukt sistemi kullanılmamış ve gelişkin bir su sistemi oluşturulamamıştır. Romalıların gelişkin ve üstün mimari yetenekleri, bu alanda yine kendini hissettirmiş ve artık farklı bölgelerdeki kentler, farklı dönemlerde su sistemlerine kavuşmuş ve suyun sağlanması ile ilgili problemler çözülmüştür. Bu şekilde hamamlardan olağan üstü derecede yararlanmışlar ve hamamlar Antik Çağ'ın su ile ilgili olarak en önemli yapıları olmuşlardır. Gelişkin su sistemi ile ilgili en erken örnekler ve zaman içerisinde bu sistemin nasıl bir gelişim gösterdiği, en iyi olarak İtalya yarım adasında yer alan hamamlarda izlenebilmektedir. Pompeii'deki Stabian Hamamları, M.Ö. 5. ve 4. yy'dan M.S. 79 yılına kadar olan sürekli kullanımlarından dolayı su sisteminin gelişiminin en iyi takip edildiği hamamlardır¹¹¹. Buna ek olarak imparatorluğun hemen hemen her yerinde inşa edilen bu büyük yapıların oldukça gelişkin aquadukt ve su sistemlerine sahip olduğu bilinmektedir. Tek başlarına sadece hamamlara hizmet ettikleri bilinen büyük boyutlu aquaduktlerin varlığı bu mimari birimlerin önemlerini ortaya koymaktadır. Bu anlamda Romalılar hem hamam yapılarını hem de şehirlerini bol suya kavuşturmak ve bu suyun kent içinde dağılımını sağlamak için su yolları inşa etmişlerdir. Şehirlere getirilen bu sulardan ise en fazla yararlanan kamu yapılarının başında hamamlar gelmiştir. Böylelikle suyun fazlalığı ve kullanılabilirliği sayesinde

¹¹¹ Nielsen, s. 23.

irili ufaklı birçok havuz ya da küvet hamamlarda kullanılmaya başlanmış, hamamlarda rahat ve keyifli bir ortam oluşturulmuştur. Hamamlar, suyun yapıya getirilmesinden, yapı içerisinde dolaşımı, ısıtılması ve dışarı atılmasına kadar ki süreçte oldukça gelişkin sayılabilecek bir şekilde kanallar ve drenaj sistemleriyle donatılmışlardır. Bu kanallar yapı içerisinde çoğunlukla zeminin alt seviyelerinde yer almakta ve döşemeler tarafından kapatılarak kullanılmaktaydı. Geniş kazanların ısıtılarak sıcak su halinde kullanıma sunulması, havuzlara suyun getirilmesi ve bu suyun daima dolaşımının sağlanması, atık suların dışarı atılmasını sağlayan kanallar sisteminin tümü oldukça sistematik bir mühendislik bilgisi gerektiren faaliyetler olup hamam yapılarında yıllarca başarıyla uygulanmıştır (Lev. XXVIIa)¹¹².

Isıtma tesisatının başlangıç noktası, Praefurnium (ocak)'un yer aldığı mekândır. Bu mekânda ateş yakılır ve ısınan hava, hamamın ısıtılan bölümlerini kanallar aracılığıyla dolaşır. Ayrıca ateşin üst bölümünde, içlerinde su olan kazanlar bulunur ve burada ısıtılan su hamamın mekânlarına ulaştırılmaktadır. Bu bölüm aynı zamanda odun, kömür, bitki gibi yakıtların depolandığı yerdir. Hamamlarda sıcak hava, ısıtılan mekânlar olan sıcaklık ve ılıklik alanlarının altında yer alan boşluklarda dolandır¹¹³ (Lev. XXVIIIa)¹¹⁴.

Romalılar hamamların iç mekânlarını hypokaust sistemine bağlı olarak ısıtmaya başlamışlardır. Hypokaust kelimesi Grek kökenli olmasına rağmen¹¹⁵, antik yazarlar, özellikle Yaşlı Plinius bu sistemin C. Sergius Orata isminde bir Romalı tarafından icat edildiğini söylemektedir¹¹⁶. Arkeolojik verilere göre en erken ve en doğru hypokaust sistemi ise Pompei'deki Stabian Hamamları (M.Ö. 2. yy) ve Olympia'daki hamamda görülmektedir (IV. evre, M.Ö. 1. yy II. yarısı). Bu sistem M.Ö. 2. yy sonu 1. yy başlarında teknik olarak son şeklini almıştır¹¹⁷. Hypokaust sistemi, kare ya da yuvarlak tuğlalardan¹¹⁸ oluşan dikmeler ile oluşturulmakta ve yapının zemini bu dikmelerle

¹¹² FRITZ KRETZSCHMER, *Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, fig. 56.

¹¹³ Yegül, s. 88-89.

¹¹⁴ Yegül, fig. 72.

¹¹⁵ JEAN PIERRE ADAM, *Roman Building: Materials and Techniques*, Indiana University Press, Londra 1994, s. 265.

¹¹⁶ Yegül, s. 379, dipnot 57.

¹¹⁷ Adam, s. 265-266.

¹¹⁸ Yegül, s. 361.

taşınmaktadır. Hypokaust dikmelerinin oturduğu taban için farklı uygulamalar görülmektedir. Bazı örneklerde kırma taş ve harçla yapılmış düzgün yüzeyli bir blokajla bu sorun halledildiği halde, bazılarında bu blokajın üzerine kare şeklindeki pişmiş toprak plakalar döşendiği ve hypokaust dikmelerinin bunlar üzerine yerleştirildikleri görülmektedir. Hypokaust dikmeleri sıcak havanın bölümlerin tabanı altında rahatça dağılmasını sağlayacak şekilde düzenlenir ve dikmeler arasında belirli bir mesafe vardır. Bu dikmeler üzerine öncelikle büyük pişmiş toprak kare plakalar (bipedales)¹¹⁹ köşeleri dairenin merkezine veya kare şeklinde olan hypokaust dikmelerinde karenin köşegenlerinin kesiştiği yerde birbirlerine temas edecek şekilde yerleştirilmektedir. Dikme üzerinde hamam bölümlerinin zeminini taşıyan tek plaka kullanıldığı gibi¹²⁰, derz oluşturacak şekilde üst üste üç plaka da¹²¹ kullanılabilmekteydi. Bu plakaların hypokaust üstlerine binen köşelerinin kırılma olasılığı, yük eşit olarak dağıtıldığı için ortadan kalkmıştır. Plakalardan sonra kalın bir harç dolgu tabakası ve üzerine ince bir harç (suspensura) uygulanmakta; bu hem tabandaki mermer plakaları yapıştırmakta hem de kalınlığı ile aşağıya su sızdırmayı önlemektedir¹²² (Lev XXVIIIb)¹²³.

Yapının sıcaklık döşemesini taşımak için farklı teknikler uygulanmıştır. Bu teknikler sütunlu ve kanallı alttan ısıtma sistemleridir (Lev. XXIXa)¹²⁴. Bazı durumlarda her ikisinin karışık olarak kullanıldığını da görmekteyiz. Sistemin temel ögesi pilae olarak adlandırılan dikmelerdir. Bunlar farklı form ve malzemeden oluşabilmektedir (Lev. XXIXb)¹²⁵.

Sıcaklık zemin döşemesini taşıyan ayaklar, yuvarlak ya da dörtgen tuğla plakaların üst üste konulması ile oluşturulmuştur. Bununla birlikte, bazı yapılarda taş sütunlar kullanılmıştır. Tios (Filyos) kentinde yapılan çalışmalarda, kısmen ortaya

¹¹⁹ Yegül, s. 357.

¹²⁰ Yegül, s. 357, fig. 442.

¹²¹ Adam, s. 266, fig. 624.

¹²² Adam, s. 268.

¹²³ Yegül, fig. 71.

¹²⁴ Yegül, fig. 82.

¹²⁵ Biçer, sek. 4. 10.

çıkartılan hamam yapısının sıcaklık zemin döşemesini taş sütunların taşıdığı görülmektedir¹²⁶.

Sıcaklık döşemesini taşımak için kullanılan diğer bir sistem, kanallı alttan ısıtma sistemidir. Bu sistemde tabanın altında taş örgülerle oluşturulan kanallar, bir veya daha çok fırına ya da bacalara bağlanmaktadır. İlkel bir yöntem olan bu sistemde ısıtma verimi de düşmektedir. Her iki sistemin beraber kullanıldığı örnekler de vardır. Bu sistemde döşeme, taşıyıcı sütunlar ve duvar parçaları ile bir arada kullanılarak taşınmaya çalışılmıştır. Ankara Caracalla Hamam–Gymnasium yapısında, taşıyıcı ayakları ve kanallı sistemi oluşturan birbirlerine kemerle bağlanmış tuğla duvarları bir arada görmekteyiz¹²⁷.

Hamam yapılarında daha etkili bir ısıtma sistemi yaratılması için zemine ek olarak duvardan da ısıtmanın kullanıldığı görülmektedir. Duvardan ısıtma sistemi ilk olarak, M.Ö. 1. yy'da Stabian Hamamı'nda caldarium ve tepidarium bölümünde, Pompei'deki Forum Hamamı'nın caldarium bölümünde ortaya çıkmış ve bu ısıtma tegulae mammatae¹²⁸ sistemi ile sağlanmıştır. Bu sistemin kullanılmasından sonraki dönemlerde İtalya'da ve Roma İmparatorluğu'nun diğer eyaletlerinde hamamların duvardan ısıtılması, duvar ile kaplama plakaları arasına yerleştirilmiş tubuli denilen pişmiş toprak tuğlalar aracılığıyla sağlanmıştır (Lev. XXXa)¹²⁹. Tubuli'nin icadı M.S. 1. yy'dır ve yerleştirilmesi zor olan bu yöntem genellikle İmparatorluk dönemi hamamlarda kullanılmıştır. Hamamlarda, genelde içi boş olan bu tubulilerin boyutları ve şekilleri değişiklik göstermektedir. Bu tuğlalar duvara metal kenetle veya harç ile ya da her ikisi de kullanılarak tutturulmakta, tubulilerin üzeri harç, stüko ve mermer ile kapatılmaktadır. Ağızları alttan hypokaust sistemine, üstten bacalara açıldığından hypokausttan yükselen ve soğuğa doğru akım gösteren sıcak hava veya buhar bu üst üste ve yan yana yerleştirilmiş tubuliler içinde dolaşarak mekânı yandan ısıtmaktadır¹³⁰. Bacanın ağızı açıldığında sıcak hava buradan çıkmak için bir akım göstereceğinden

¹²⁶ İHSAN FAHRİ SÖNMEZ, ve BÜLENT ÖZTÜRK, “Batı Karedeniz’ de Bir Antik Kent Kazısı: Tios (Filyos)”, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 127: 2008, s. 133-134.

¹²⁷ Yegül, s. 88-92.

¹²⁸ Tegula mammatae: Duvara metal dübellerle veya terracotta çivilerle tutuşturulan, köşelerinde küçük çıkıntılı olan (mammatea veya memeli) büyük kare kiremitlerdir.

¹²⁹ Yegül, fig. 83.

¹³⁰ AYTAÇ COŞKUN, **Salamis Antik Kenti Roma Hamamı**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 58-59.

ısını tubuliler aracılığıyla yan duvarlara bırakarak bacaya ulaşmakta, böylece ısınma çabuk gerçekleşmektedir. Bacanın ağzının kapatılmasıyla sıcak hava sirkülasyonu statikleştiğinden ısı aynen korunmaktadır¹³¹ (Lev. XXXIa)¹³².

Tegula mammatae, tubuli sisteminden daha ucuz ve kolay olan başka bir duvardan ısıtma yöntemidir. Geniş, kare ya da dikdörtgen pişmiş toprak kaplamalar bu sistemde kullanılmaktadır. Bu kaplamalar duvar yüzeyinin önüne yerleştirilir ve “T” şeklindeki kelepçelerle, çivilerle, pişmiş toprak silindir şeklindeki dikmelerle duvar örülürken sivri kısmıyla harç ya da taş arasına sokularak tutturulurdu. Kaplama ile duvar arasındaki boşluk hypokaust ve tubuli sistemi için gerekli olan tesisatı oluşturmaktaydı. Aynı zamanda bu boşluk iç duvarlarda havayı kullanarak neme karşı bir izolasyon da sağlamaktadır. Tegulae mammataenin ilk örneği düz pişmiş toprak plakaların kaplamalarda kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu sisteme örnek olarak Anadolu’dan Bergama Küçük Hamam ve İtalya’dan Pompeii Stabian Hamamı’nı verebiliriz. Bu sistem Anadolu ve Akdeniz’de çok yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Terrakotta pin sistemi pişmiş toprak plakaların duvar yüzeyinin önüne yerleştirilerek silindir şeklindeki dikmelerle, duvar örülürken sivri kısmının harç arasına sokularak plakaların tutturulmasıyla oluşturulan sistemdir. Anadolu’da özellikle Lykia bölgesi, Yunanistan ve Kuzey Afrika’da yoğun olarak kullanılmıştır (Lev. XXXIb)¹³³.

Tonozların ısıtılması çok fazla tercih edilen bir metot olmasa da bazı hamamlarda kullanıldığı görülür. Bu metodu uygulamanın en kolay yolu boşluklu duvarlarla bağlantılı olan tonozların içlerine iç içe geçmiş tuğlaları yerleştirmektir. Bu yöntem özellikle Kuzey Afrika’da kullanılmaktaydı. İngiltere’deki Sparshalt, Newport, Bignor ve Straud gibi bazı villa hamamlarında bunların örneklerine rastlanmaktadır.

Diğer örnekler ise İngiltere’dekilere göre fonksiyonu daha az bilinen, tuğlaları tonozla dik olarak giren Tivoli’deki Küçük ve Büyük hamamlardır. Bunların tonoz yüzeyindeki yoğunlaşmayı önlemek için tasarlanmış havalandırma tuğlaları olma

¹³¹ Coşkun, s. 59.

¹³² Yegül, fig. 84.

¹³³ Farrington, fig. 192.

ihtimali de vardır. Maxenterius ve Caracalla Hamamı da bu türe örnek gösterilebilir¹³⁴ (Lev. XXXb)¹³⁵.

Hamamların kullanımlarında suyun ve ısıнын gerekliliği kadar aydınlatma sistemi de büyük öneme sahiptir. Günlük yaşamda, hamamların kullanımı için en ideal zaman öğleden sonralarıdır. Genellikle öğleden sonraları Romalılar, zamanlarının önemli bir bölümünü hamamlarda geçirmekteydi¹³⁶. Hamamlar başlangıçta günde sekiz saat açık kalır ve Roma’da güneş battıktan sonra hamamlar kanunen kapatılırlardı. Fakat geceleri de bazı hamamların faaliyetlerini sürdürdüklerini Pompeii hamamlarında ele geçen çok miktardaki kandilden anlamaktayız¹³⁷. Ancak geceleri hamamların işletilmesi hem masraflı, hem de güvenliğinin sağlanması açısından oldukça zordur. Bundan dolayı hamamlara giriş ve çıkışlar belli saat aralıklarında yapılmaktaydı. Hamamlara giriş çıkış saatlerinin sınırlandırılmış olmasının diğer bir sebebi ise mekânın temizliği ve bakımı için gerekli sürenin kazanılması amacıdır¹³⁸.

Hamamların aydınlatılması için genellikle büyük pencereler kullanılmaktadır. Her ne kadar bazı hamam yapılarında bu pencerelerde cam kullanılsa da genel olarak pencerelerde camlar bulunurdu. Thatcher, Ostia’daki Forum Hamamı’nın tepidarium bölümündeki büyük pencerelerin açık olduğunu, cam kullanılmadığını iddia etmesine karşın, Yegül ve Ring’in de belirttiği gibi hamam yapılarının pencerelerinde cam kullanımı oldukça mantıklı bulunmuştur¹³⁹. Bu pencereler sayesinde hamam yapıları hem aydınlanmakta, hem de genelde güney ve güneybatıya bakan büyük pencereleri ile özellikle öğleden sonra güneş ışınlarından büyük oranda faydalanarak mekânların güneş enerjisiyle bir oranda ısıtılması sağlanmaktadır¹⁴⁰. Hamamların konumları, gün ışığından mümkün olduğunca fazla faydalanabilmek adına oldukça önemlidir.

¹³⁴ Coşkun, s. 60-62.

¹³⁵ Yegül, fig. 86.

¹³⁶ Deighton, s. 39.

¹³⁷ Kretzshmer, s. 57.

¹³⁸ Yegül, s. 33.

¹³⁹ Yegül, s. 383; JAMES W. RİNG, “Windows, Baths and Solar Energy in the Roman Empire”, **American Journal of Archaeology** 100, 1996, s. 717.

¹⁴⁰ Vitruvius 5. 10. 1; EDWİN DAİSLEY THATCHER, “The Open Rooms of the Terme del Foro at Ostia”, **Memoirs of the American Academy in Rome** XXIV, 1956, s. 174-175; BORİMİR JORDAN, ve JOHN PERLİN, “Solar Energy Use and Litigation in Ancient Times”, **Solar Law Reporter** I. 3, 1979, s. 583-584; Yegül, s. 382- 383.

Hamamların geniş pencereleri öğleden sonraki sıcak gün ışığından yararlanabilmek için güneşin bu yönüne doğru tasarlanırlardı. Bu konu ile ilgili olarak Vitruvius hamamları tasarlayacak mimarlara yapının güneybatı yönünde uzanması gerektiğini tavsiye eder¹⁴¹. Buradaki amaç yapıyı hem gün ışığından yararlanarak aydınlatmak hem de ısıtılmasına yardımcı olmaktır. Günümüzde bu konu ile ilgili olarak yapılan birçok deneysel çalışma, hamamların ısıtılmak istenen kısımlarının gün ışığından faydalanarak ısıtıldıkları zaman daha fazla ısıya sahip olduklarını kanıtlamıştır¹⁴². Hamamı oluşturan mekânların yapı malzemeleri farklılıklar gösterebilir. Sirkülasyonu bol olan mekânların zeminleri genelde taş ve traverten; ısıtılan mekânlar ise, mermer, taş, tuğla gibi malzemelerden meydana gelmektedir. Önem verilen bazı mekânların zeminleri ise mozaik ile döşenmiştir. Yapı duvarlarının ana malzemesi genel itibariyle taştır. Bununla birlikte, duvarlarda tuğla ve harçlı moloz taş kullanımına da rastlamaktayız. Üst yapı taşıyıcılar, kavisli strüktürel elemanlardan oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda en çok kullanılan sistem beşik tonoz tavandır. Bunun yanında haç tonoz, kubbe gibi kavisli üst yapı elemanları da kullanılmaktadır. Ahşap çatı örneklerine de rastlanılabilmektedir.

2.1.3. Hamam Ekonomisi

Gymnasiumların inşası ve çalıştırılması için Erken Hellenistik Dönem’de yerel yöneticilerden izin almak gerekmekte ve hamamlar gelirlerinden belli bir yüzdeyi vergi olarak ödemekteydiler. Ancak yüksek vergiler ve düşük giriş ücretlerine karşılık hamamlara artan ilgi karşısında, onların işletilmesi kârlı duruma gelmiştir¹⁴³. Roma Dönemi hamamları için de aynı durum geçerlidir. Bazı Cumhuriyet Dönemi liderlerinin iş hayatında gösterdiği yetenek, hamamların işletilmesinde özel bir çözümün bulunmasını sağlar. Bu belirgin bir olayla gerçekleşir; M.Ö. 1. yy başlarında Sergius Orata hamamlarla ilgili olarak alttan ısıtılmalı hypocaust sistemini ortaya koyar. Aynı zamanda hamamlar halka verilen birer ödül niteliği de taşımaktadır. Kraliyet ve aristokrat sınıfına ait yöneticiler Roma’da, İtalya’da ya da diğer eyaletlerde kendi adlarına hamam yaptırırlardı.

¹⁴¹ Vitruvius 5. 10. 1. ve 6. 4. 1.

¹⁴² TONY ROOK, “The Development and Operation of Roman Hypocausts”, **Journal of Archaeological Sciences V**, 1978, s. 272.

¹⁴³ RENE GÎNOUVES, **Balaneutike-Recherches Sur Le Bain Dan L’antiquite Grecque**, Paris 1962, s. 215.

Bu hamamın işletmesini sağlamak için gerekli olan masrafların tek kaynaktan karşılanmaması halinde, ikili veya çoklu yöntemler etkili ve yaygın bir yöntem olarak devreye girmektedir. Bu sisteme göre, gereken fon kısmen devlet, kısmen de özel bağışlarla sağlanmaktadır. Örneğin Anadolu’yu yerle bir eden M.S. 17 depremi sonrasında, Sardes’in kent merkezinin yeniden yapılanması kapsamında dev bir hamam gymnasium kompleksi, imparator Tiberius tarafından sağlanan fonlarla yapılmıştır.

Güneybatı Anadolu’daki birçok küçük kent de Vespasianus tarafından uygulanan mali politikaların yararını görmüştür. Bir yazıta göre, Kadyanda’daki hamamlar Vespasianus’un verdiği parayla yapılmıştır. Patara, Balbura, Aperlea hamam ve su kemerleri de bu genel harcama ekonomisinin sonuçlarıdır¹⁴⁴. Yüksek konumda bulunan yurttaşların görevde bulundukları süre içinde maaş alacakları yerde sosyal hizmetlere, halkın dinlenmesine ve eğlenmesine yönelik inşaat projelerine büyük katkılarda bulunması beklenirdi. Bu kendine özgü ve yarara yönelik sistem Antik Çağ’ın kamusal ve sosyal yapısının ekonomik temelini oluşturmakta ve “summa honoraria” adı ile bilinmektedir. İtalya’da genç Plinius gibi bir kişi, doğum yeri olan Comum (Como) için buradaki hamamların dekorasyonunda kullanmak üzere 300.000 sestertius verir. Ayrıca hamamların işletilmesi için, 200.000 sestertius daha öder. Bu durum kişisel bir cömertlik göstergesidir¹⁴⁵. Bunun yanında, Corfinum’dan yaklaşık M.S. 120–150 tarihlerine ait yazıtta kentteki hamamların yapımı için Metilianus adlı konsülün sağladığı katkılar kaydedilir. Onun yaptığı bağışı kendisinden sonra gelen iki meslektaşının yaptığı 200.000 sesterces tutarındaki bağış izler. Ancak, bu tutar da yeterli olamayınca, inşaat belediyeden gelen fonlar ve halkın bağışlarıyla tamamlanır. Altinumlu (Altino, İtalya’daki Veneto) bir hayırsever 800.000 sesterces miktarındaki bağışı Sergium ve Putinum hamamlarının yenilenmesi için verir. Bu toplamın 400.000’lik miktarı hamamların ısıtılmasında kullanılmak üzere sürekli bir fon olarak ayrılır; 200.000 bakım için, 200.000 ise hayırseverin anne ve babasının doğum gününde yağ dağıtımı için kullanılır. Bu, İtalya’da kaydedilen üçüncü büyük bağıştır¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Magie, s. 530.

¹⁴⁵ RICHARD DUNCAN JONES, *The Economy of the Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 1982, s. 30–31.

¹⁴⁶ Jones, s. 157.

Üç tip gelir kaynağı hamamlar için devlet ya da yerel yönetimlerce karşılanmaz. Bunlar, giriş ücretleri, hamamlarda yapılan satışlardan elde edilen kâr ile hamamlara ait olan ve genellikle hamamların ek binaları, niteliğindeki dükkân ve dairelerin ya da diğer taşınmazların kiralardır. Giriş ücretleri kayda değer bir gelir kaynağı değildir. En mütevazı kişiler bile bir çeyrek as değerindeki önemsiz bir para miktarını hamam ücreti olarak verebilmektedirler¹⁴⁷.

Portekiz'deki Vipascum adlı küçük bir madenci yerleşiminde kadınlar hamama giriş ücreti olarak erkeklerin iki katını öderler ancak çocuklar, askerler ve imparatorluğun özgür yurttaşları ile madende çalışan köleler için giriş parasızdır. Zenginlere hizmet veren daha lüks hamamların bazıları daha yüksek giriş ücretleri talep ederler. Halka açık çok sayıda ucuz hamam vardır. En yoksul ve sefalet içinde olanlar bile bu hamamlara girebilmektedir¹⁴⁸.

Hamam yönetimi, hamam alanı içinde yiyecek ve içecek satma ayrıcalığı tanınan işportacıların kârlarından belli bir yüzde talep edebilir veya satışları üzerinden vergi alabilirdi. Bunun ötesinde eğer satılan yiyecekler hamam personeli tarafından hazırlanıyorsa buna bağlı olarak da kâr payı arttırılabilirdi. Buna ek olarak, yağ ve kozmetik satışından; çamaşır ve havluların kiralanmasından da gelir sağlanırdı. Bir diğer kâr kaynağı ise, müşterilere verilen hizmetin (yıkama, yağlanma, masaj, epilasyon) karşılığıdır¹⁴⁹. Bu konuda Anadolu'da Menderes Magnesia'sından bir yazıt bulunmaktadır. Bu yazıt İmparator Hadrianus Dönemi'ne aittir. Yazıtta hamamlar ve bununla bağlantılı gymnasium için gereken yağ ve ısıtma giderlerini karşılamak için yapılan ticari faaliyetlerden bahsedilmektedir. Yazıtın başında yerel hamam işletmesi tarafından sağlanan yağın yetersizliğinden şikâyet edilmekte ve daha sonra da Gerousia Meclisi'ne hamamların ısıtılmasının, günlük yağın kontrolünün ve diğer hizmetlerin yürütülmesinin emanet edilmesi kararını ilan etmektedir. Gerousia'ya gereken gelirlerin arttırılması için ticari faaliyetleri göz önünde tutması tavsiye edilmektedir. Yatırımların izlenmesi için çeşitli girişimlerden elde edilen kâr üzerinden maaşlarını da çıkartmaları şartı ile üç memur seçilirdi. Bu girişim alanları hamam müstemilatı içinde yer alan bir otel ve lokanta ile peynir, arpa, yağ, zeytin, şarap, balık, sebze satan bir dükkan ve bir

¹⁴⁷ MARCUS VALERIUS MARTIALIS, *Epigrams*, Harvard University Press, Londra 1968, s. 4.

¹⁴⁸ Yegül, s. 35.

tür simit tekeline dönüşmektedir. Hamama gelenlere çamaşır ve havlu sağlayan bir servis de bulunmaktadır. Ayrıca, Gerousia küçük bir altar da sağlamakta ve “Ceasar’ın Yüreği” adı verilen bu altara vatandaşlar az bir ücret karşılığında adaklarını sunabilmekteydiler¹⁴⁹. Söz konusu yazıt, hamamların dükkânlarla, alışveriş merkezleriyle olan önemli bağlantısını gözler önüne serer. Bunlar gerekli olan geliri sağlayan mükemmel mülklerdi.

2.1.4. Hamam Yönetimi

Hamamların günlük yönetimi ile doğrudan doğruya ilgili olan kişiye “balneator” veya “conductor balinei” adı verilirdi. Balneator ya hamamın sahibi olan kişiye ya da daha yaygın olarak görüldüğü gibi, mal sahibinden kiralanmış hamamı işleten üçüncü bir kişiye karşı sorumludur. Özel mülkiyet olmayan hamamlar için de durum aynıdır. Kent meclisi hamam işletmesinin bir kısmını veya tümünü özel bir kontratla teslim eder. İşletme ile ilgili koşullar bu sözleşmede ayrıntıyla açıklanır. Portekiz’de Vipascum hamamının işletmesinde izlenen tüm kurallarla ilgili bir belgenin elde edilmesi büyük şanstır. Bu sözleşme kapsamında ayrıntılara verilen önem, hizmet ve temizlikte yüksek standartların korunması, kadın ve erkek ayırt edilmeksizin tüm müşterilere eşit hizmet verilmesi dikkat çekicidir. Söz konusu metnin konu ile ilgili bölümleri aşağıda verildiği şekildedir:

“Hamamları kiralayan veya onun ortağı bu kiralama sözleşmesi uyarınca, ...Hamamları her gün, gün doğumundan yedinci saate kadar (12.00–13.00) kadınlar için, sekizinci saatten gün batımına kadar da (13.00–14.30’dan 18.30–20.30’a kadar) erkekler için, ısıtmak ve açık bulundurmakla yükümlüdür (bu saatler içinde ilk belirtilenler kış dönemi içindir). İşletmeci, ısıtılan odalara, kadınlara ve erkeklere ayrılan banyo teknelerine, en fazla miktarda sürekli akan su sağlamakla yükümlüdür. Bunun karşılığında her erkekten ½ as, her kadından da 1 as ücret alacaktır. İmparatorluğun azatlı yurttaşları, maden işletmecisinin hizmetinde çalışan kölelerden ücret alınmaz; ayrıca çocuklar ve askerler için de giriş bedavadır... Hamamın işletmecisinin kullandığı bronz araç gereci, tesisatı tam zamanında yıkaması, kurulaması ve ayda bir kez taze yağ ile yağlaması gerekir. Onun, yakıt olarak

¹⁴⁹ GEORGES COUSIN and GASTON DESCHAMPS, *Inscriptions Magnesie de du Meandare*, Paris 1888, s. 203.

kullanmaya elverişli olmayan küçük kırpıntılar halinde olmayanlar dışında odun satması yasaktır... Eğer hamam kullanıma açık tutulmazsa ya da donanımında eksiklikler olursa, madenlerin yöneticisinin her bir düzensizlik başına 200 sestertius ceza kesme hakkı vardır. Hamam işletmecisi daima 30 gün yetecek kadar odun stokunu bulundurmak zorundadır¹⁵⁰”.

Orta ölçekli bir hamam işletmesi, hamamın çalışırılığını sağlamak için oldukça fazla sayıda hizmet personeli çalıştırmak zorundadır. Yakıtın taşınması, hazırlanması ve istif edilmesi, çok sayıdaki kazanın düzenli çalışması için özel bir ekip görevlidir. Bir diğer grup ise, metal tesisatın, araç gerecin çürümemesi ve paslanmaması için onları silmekte ve parlatmaktadır. Bir ekip de salonların ve havuzların temizliğinden, mermerlerin cilalanmasından ve parlatılmasından sorumludur. Rutin temizlik olasılıkla her akşam hamam kapandıktan sonra yapılmaktadır. Havlu ve çamaşırların yıkanması, kurutulması ve dağıtılması için de ayrı bir çamaşırhane servisinin bulunması gerekir. Çamaşır bodrum katlarında yıkanmalıdır. Kurutmanın ise çatılardaki teraslarda yapılması gerekirdi. Bir imparatorluk hamamının her gün 2.000 ile 4.000 arasında değişen sayıda kişi tarafından kullanıldığı düşünülürse, çamaşırhane hizmetinin ne denli büyük boyutta bir işlem olduğu anlaşılır. Ayrıca, hamama gelenlerin gereksinimlerini karşılayan hizmetkârlar ve uşaklar da vardır. Bunlar; masörler, yağlayıcılar, tüy temizliği yapan uzmanlar, jimnastikçiler ya da bunun eğitimini veren hocalar, doktorlar, bekçiler ve kapıcılarıdır. Bu listeye borular, vanalar, rezervuarlar, aqueductus bağlantıları, pompalar, su saatleri ve diğer aletlerle ilgili olan su ve drenaj tesisatının bakımını yapan mühendis ve teknisyenleri de eklemek gerekir. Büyük Roma hamamlarının ve diğer hamam kuruluşlarının işletilmesi başlıca endüstri dallarından biridir. Roma ordusu inşaat sektöründen sonra Roma hamamları en büyük iş gücünü oluşturur. Bu büyük ve çeşitlilik gösteren iş kolu, orduda olduğu gibi, daha küçük üniteler ve bölümler halinde organize edilirdi. Her bir birimin bir önderi ya da “çavuşu” vardır ama herkes balneator’un yönetimi altında toplanır. Bu ekiplerin nasıl bölümlere ayrıldıkları, sayıları ve uzmanlık alanları konusunda elde pek az bilgi vardır¹⁵¹.

¹⁵⁰ Yegül, s. 36.

¹⁵¹ Yegül, s. 37.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. ANTAKYA'DAKİ NARLICA VE ÇEKMECE HAMAMLARI

Öncelikle tezin asıl konusuna geçmeden önce hamamlar hakkında genel bilgiler verilmesi, bu yapılar hakkında biraz da olsa bilgi sahibi olmamızı sağlayacaktır. Temelinde temizlik anlayışı olan yıkanmak doğal bir gereksinimdir ve insanlar erken dönemlerde nehir, göl gibi su kıyılarında bu ihtiyacı gidermişlerdir. Daha sonra yıkanma dinsel bir törene dönüşmüş ve bütün dinlerde vazgeçilmez bir alışkanlık olmuştur¹⁵². Hamamlara verilen bu önem gerçekte en doğal gereksinimle gelişime başlar. Tüm belgeler ve kaynaklar hamamların bütün uygarlık ve kentlerde en gelişmiş yapılar olduğunu göstermektedir. Bu yapılar Ön Asya'da olduğu gibi Helen kültüründe de önem kazanmıştır. Grekler kendilerinden önceki gelişmiş kültürlerin banyo alışkanlıklarını kabul etmişler ve ihtiyaçlarına uygun şekillerde biçimlendirmişlerdir. Grek kültüründe dinsel amaçlar için kullanılanların dışında ilk kez, spor faaliyetleri sonrası kullanılması ve hastalıkların tedavisi için kamuya açık hamamlar ortaya çıkmıştır. Olympia'da yapılan kazılar sonrası ortaya çıkarılan ve ilk evresi M.Ö. 5. yy'a tarihlenen yapı, hamam gelişimi hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Fakat hiçbir uygarlık Roma gibi organize olamamıştır¹⁵³. Hiç şüphesiz bu gelişim mimarlık ve mühendislik alanındaki önemli buluşların bir sonucudur. Roma İmparatorluğu'nda yıkanma erken dönemlere nazaran daha çok dünyevi bir aktivite olarak görülmüş; hamamlarda mistik ya da dinsel törenler yapılmamıştır. Hamamların giriş çıkışlarında bulunan ve duyguları anlatan yazıtlarda bile dinsel öğeler kullanılmamıştır. Onun yerine girişteki yazıtlarda “iyi yıkan”, çıkıştaki yazıtlarda ise “iyi yıkandın” cümleleri yer almaktadır¹⁵⁴.

¹⁵² ERİCA BRÖDNER, *Die Römischen Thermen und das Antike Badewesen*, Darmstadt 1983, s. 2.

¹⁵³ Brödner, s. 8-9.

¹⁵⁴ Yegül, s. 124.

Roma döneminde lüks hamamlarda yıkanmak vazgeçilmez bir alışkanlık olmuş ve bu dönemde büyük anıtsal hamamlar inşa edilerek birer kurum haline getirilmiştir. Romalılar için öğleden sonra halka açık hamamları ziyaret etmek büyük zevk ve sefaya dönüşmüş ve zamanla hamamlar lüks üst düzey yaşamın bir parçası olmuştur.

Bu yapılar kişilerin sadece kirlerinden arındırılmasından çok daha fazla işleve sahipti. Hamamlar, sosyal kulüp, halk kütüphanesi, toplantı yeri ve çeşitli eğlencelerin düzenlendiği¹⁵⁵ yapılar olarak hizmet veriyorlardı. Romalı bir erkek ya da kadın öğleden sonralarının önemli bir bölümünü hamamda geçirebilirdi. Hamamların amacı halkın temizliğini sağlamak, onları eğlendirmek, herkesin yararlanabileceği güzel, geniş ve sıcak bir ortam yaratmak olmuştur.

Hamamlar genelde Thermae ve Balneae olarak ikiye ayrılmaktadır. Balneaelar, olabildiğince kamu yapılarından yararlanmaya çalışan (aynı duvarı paylaşmak gibi) küçük boyuttaki özel mülke ait tesislerdi¹⁵⁶. Thermaelar ise anıtsal boyutlarda çoğunlukla devlet ya da şehrin sahip olduğu, geniş alanlarda yer alan kurumlardı. Bunlar genellikle Roma'da olduğu gibi kentin önemli bir yerinde yer alırdı. Bu tip yapıların inşası şehir bütçesi için fazla sorun teşkil etmiyordu¹⁵⁷.

Varro'ya göre Roma'daki ilk halk hamamları, erkek ve kadınlara ayrı olmak üzere iki binadan oluşurdu. Vitruvius'un anlattığı Pompeii'deki Stabian ve Forum hamamları bu türe örnektir. Bu iki hamam Cumhuriyet Döneminde kurulmuş olup erkekler ve kadınlar için girişler iki ayrı kapıdan sağlanmakta; ancak kadınlar ve erkekler aynı egzersiz salonu, servis ve ısınma birimlerinden yararlanmaktaydılar. Bütün imparatorluk arazisi içinde birbirinden bağımsız birimlere sahip olan hamamlara çok nadir rastlanmıştır. Ortak mekânların kullanımında sabah vakitleri kadınlara, öğleden sonraları ise erkeklere tahsis edilmiştir. Bunun dışında yazıtlarda bazı hamamlar erkekler için Balneum Virile adıyla, bazıları ise kadınlar için Balneum Muliebre adıyla geçmektedir. Halka açık hamamlarda hayat kadınlarının bulunduğunu ve zengin kişilerle beraber yıkanarak yakın ilişkilerde bulundukları bilinmektedir. M.Ö.

¹⁵⁵ Yegül, s. 39.

¹⁵⁶ Yegül, s. 1.

¹⁵⁷ Yegül, s. 43; Fagan, s. 14-15.

2. yy oyun yazarlarından Plautus'a ait bir metinde zengin ve sadece çok özel kişiler için hamam partileri düzenlendiğini, güzel kadın ve bol şarap vaadiyle bu partilere müşteri çekilmek istendiğini öğrenmekteyiz¹⁵⁸. Bu yüzden hamamlar antik dönemde ahlaki nedenlerden dolayı sık sık boykot edilmişlerdir¹⁵⁹.

Devletin sağlık ev eğlence programında en yaygın ve önemli uygulama Roma ve çevresinde büyük hamamların yapılıp halka ücretsiz açılmasıdır. Bunlardan en önemlisi Agrippa'nın yaptırdığı thermaedir. Augustus'un generallerinden biri olan Agrippa'nın M.Ö. 12'de ölümüyle vasiyeti üzerine bu hamam tüm park ve bahçeleriyle Roma halkının ücretsiz kullanımına açılmıştır¹⁶⁰. Genç Plinius çok defa bu yapıyı artistik gelişimin başlangıç noktası olarak göstermiş ve belirli özellikleriyle yeni bir gelişimin temellerini oluşturduğunu vurgulamıştır¹⁶¹.

İmparatorluk sınırlarında hamamlarda mineralli, sıcak termal sular hastalıkları iyileştirme etkileri nedeniyle kullanılmıştır¹⁶². Birçok Romalı hamama girmeden önce hazırlık ve eğlence aşaması olarak egzersiz yapmayı adet edinmiştir. Bir antremandan çok eğlence ve sosyalleşme amacıyla yapılmasına karşın egzersizlerin sağlığa getirdiği yararlar da gözardı edilememelidir. Hastalıklara karşı sürekli dirençli ve formda olmaları gereken genç atletler hamamda egzersiz yapan kişiler arasında başı çekmekteydiler¹⁶³. Birçok büyük hamamın iç mekânlarında spor yapmaya uygun özel salonları bulunmaktaydı¹⁶⁴.

Hamam yapıları Antik Çağ'dan günümüze kadar önemini koruyarak gelmiş önemli birer kamu yapısı olmalarının yanında, evrensel boyutta bir kültüre, yani yıkanmaya hizmet etmiştir. Böylesi yapılar, doğal olarak zaman içerisinde evrime uğramış, çeşitli toplum ve kültürlerin elinde değişik biçimler almış, ama her şeyden önemlisi yaşamlarını uzun bir süre devam ettirmiştir. Zamanla birlikte uğradıkları bu değişimler ise, bizlere sosyal anlamda kentlerin değişimleri ve dönüşümlerini en iyi anlatan örnekler olmuştur. İşte bu yüzden hamamlar geçmişin yaşam biçimlerini

¹⁵⁸ Yegül, s. 42.

¹⁵⁹ TULAY TAŞÇIOĞLU, *The Turkish Hamam*, TTOK Yayınlar, İstanbul 1998, s. 31.

¹⁶⁰ Yegül, s. 43; INGE NIELSEN, *Thermae et Balnea*, University Press, Denmark 1993, s. 119.

¹⁶¹ Fagan, s. 107-108.

¹⁶² Fagan, s. 85-86.

¹⁶³ Yegül, s. 35-36.

¹⁶⁴ Yegül, s. 37.

yansıtan en iyi yapılardan biridir. Geçmişin yansıması olan bu türden yapılardan bazıları da geçmiş yıllarda açığa çıkartılan ve çalışmamın konusunu oluşturan Antakya'daki Narlıca ve Çekmece hamam yapılarıdır.

Antakya (Antiocheia) batı başkentleriyle yakın bağları bulunan Roma ve Constantinopolis'e oranla daha kolay ulaşılabilir sanatsal ve kültürel bir başkenttir.

M.S. 4. yy yazarlarından Libanius, Antiocheia'daki hamamların güzelliğine hayranlığını ifade ederken, Antiocheia'daki hamamlardan zevk almayacak bir kişi olabileceğini aklının almadığını belirtir. Yazar, Antiocheia hamamlarının güzelliklerinden övgüyle, "hamamlarda neşeyi ve zevki kim bulmaz? Bazıları hoş sıcaklıkları ile kışın, bazıları ise hoş serinlikleri ile yaz için çok uygundur"¹⁶⁵ şeklinde bahsederken, hamamların sevilen mekânlar olarak toplum hayatında önemli bir yer tuttuğuna işaret eder. Libanius, kentte büyük hamamlardan başka 18 yerel topluluğun yaşadığı her bir mahallede, yerel topluluklara ait özel hamamların bulunduğunu belirtmektedir¹⁶⁶. M.S. 6. yy yazarlarından birisi olan Malalas'ın kayıtlarında on imparatorluk hamamının yanı sıra, beş hamamın daha adı geçmektedir. Agrippianum Hamamını İmparator Augustus, Agrippa'nın zaferi onuruna yaptırmıştır. Şehrin dışında su kaynağının bulunduğu yerde halk hamamını inşa ettiğini ve Agrippianum/Agrippianon olarak adlandırdığı bilinmektedir. Bu hamam Ampelion Hamamı olarak da bilinir¹⁶⁷. Varium Hamamı ise Gaius'un Antiocheia'ya gönderdiği senatörler olan Varius ve Pontous tarafından yapılan hamamdır¹⁶⁸. Traianus zamanında depremde yıkılan hamamın yerine inşa edilen Centenarium Hamamı, Antoninus Pius'tan sonra tahta çıkan Marcus Aurelius tarafından yaptırılmıştır¹⁶⁹. Commodium Hamamı, İmparator Valentinianus, hipodrom yakınında inşa ettirdiği bir hamamdır¹⁷⁰. Senatörlere ayrılan hamam Senatorial veya Senaton, Diocletian tarafından yaptırılmıştır. Ayrıca Diocletianus'un hipodromun yakınında bir halk hamamı inşa ettirdiği de

¹⁶⁵ Libanius, s. 223-224.

¹⁶⁶ LİBANIUS, **Selected Orations 2**, Harvard University Press, Harvard 1978, s. 231-232; LİBANIUS, **The Julianic Orations 1**, Harvard University Press, Harvard 1969, dipnot 508; JOHN HUGO WOLFGANG LİEBESCHUETZ, **Antioch City and Imperial Administration in the Later Roman Empire**, Oxford at the Clarendon Press, Oxford 1972, s. 123.

¹⁶⁷ JOHN MALALAS, **The Chronicle**, Sydney, 1986, s. 222.

¹⁶⁸ Malalas, s. 244.

¹⁶⁹ Malalas, s. 282.

¹⁷⁰ Malalas, s. 338-339.

bilinmektedir¹⁷¹. Aphrodite Tapınağı Monomakheion'un yanında bir halk hamamı inşa ettirip, içindeki mermer Medeia heykelinden dolayı halk bu hamamı Domitianum yerine Medeia olarak isimlendirmiştir¹⁷². Traianus döneminde yaşanan büyük depremin ardından Hadrianus döneminde kentte inşa faaliyetleri artmış ve bir hamam inşa ettirilmiştir¹⁷³. Severianum, İmparator Severus ve şehrin ileri gelenlerinin de katkısıyla dağın yanında yaptırılan hamamdır. İmparator Severus tarafından Basileia'da Livianum Hamamı yaptırılmıştır¹⁷⁴. Suriyeliler'in kullandığı hamamlar¹⁷⁵, Tianadonhus (Adonis?) Hamamı¹⁷⁶, Urbicius Hamamı ve Eupatios Hamamı¹⁷⁷'dir. Olbia Hamamı, Rufinus Basilicası'nın karşısında yer alır¹⁷⁸. İmparator Philippus Hamamı, İmparator Constantinus eskiyen bu hamamın yerine Büyük Kilise'yi yaptırmıştır¹⁷⁹. Antiocheia'da imparatorluk ve mahalle hamamlarından başka, farklı sosyal sınıflara ayrılmış hamamlar; senatörlerin gittiği senaton veya senatorial¹⁸⁰, halk hamamları demosin¹⁸¹, özel hamamlar pribaton¹⁸² olarak adlandırılmıştır. Sıcak mekânları ile kış hamamlarının yanı sıra, Antakya'nın uzun ve sıcak yaz aylarında kullanılan daha fazla açık alana sahip serin mekânları, yüzme havuzları ile yaz hamamları da önemli yer tutmuştur¹⁸³. Hamamlar, kentin içinin yanı sıra çevre kasaba ve köylerde de inşa edilmiştir¹⁸⁴. Sadece sağlık amacı ile kullanılmamış, aynı zamanda sosyal hayatın bir parçası olarak genel kabul görmüş, kent/kasaba hayatının zevki ve kalitesinin bir yansıması olarak kabul edilmiştir.

¹⁷¹ Malalas, s. 307-308.

¹⁷² Malalas, s. 50.

¹⁷³ Malalas, s. 36.

¹⁷⁴ Malalas, s. 22.

¹⁷⁵ Malalas, s. 417.

¹⁷⁶ GRANVILLE DOWNEY, *A History of Antioch in Syria: From Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton 1966, s. 520, dipnot 76.

¹⁷⁷ Malalas, s. 15, dipnot 15.

¹⁷⁸ Malalas, s. 397.

¹⁷⁹ Malalas, s. 318.

¹⁸⁰ Malalas, s. 308.

¹⁸¹ GRANVILLE DOWNEY, "Greek and Latin Inscriptions", *Antioch on the Orontes 3. The Excavations 1937- 1939*, (Ed. R. Stillwell), Princeton 1941, s. 84-88; ayrıca bkz. dipnot 23.

¹⁸² JEAN LASSUS, "La Mosaique de Yakto", *Antioch on The Orontes 1. The Excavations of 1932*, (Ed. G. W. Elderkin), Princeton 1934, s. 134-135. Antakya kazılarında ortaya çıkarılan Yakto mozaığının bordüründe yer alan ve Antiocheia'daki yapıların tanımlandığı topografik bordürde geçen *πρίβατον* *αρχαῖον* yazıtında geçen Pribaton kelimesi, özel hamamları ifade ettiği şeklinde yorumlanmaktadır; Downey, s. 659 , dipnot 1.

¹⁸³ Libanius, s. 220; Downey, s. 568, dipnot 26.

¹⁸⁴ Libanius, s. 134-242.

1932–1939 yılları arasında Princeton Üniversitesi tarafından Hatay ilinin merkez ilçesi olan Antakya ve çevresinde başlatılan kazı çalışmalarında kent içinde ve kentin yakın çevresinde sekiz hamam yapısı tanımlanmıştır. Bu hamamlar: A, B, C, D, E, F hamamlarının yanı sıra Narlıca ve Çekmece hamamlarıdır. Bu hamamlardan ikisi Antiocheia antik kenti dışında (Narlıca ve Çekmece hamamları), altısı Antiocheia antik kenti içindedir (A, B, C, D, E, F hamamları) (Lev. I)¹⁸⁵. Tanımlanan yapılar içinde A, B, C, D, E ve F hamamlarında mimari ve bezeme unsurları öne çıkmaktadır. Özellikle D ve E hamamları taban mozaiklerinin zenginliği ile öne çıkarken, C Hamamı boyutları, planı ve bezeme unsurları ile diğer hamamlardan farklı bir yere sahip olmuştur¹⁸⁶. 2006 yılında yapılan inşaat temel kazılarında ortaya çıkan ve Hatay Müze Müdürlüğü’nce kazı çalışmaları yapılan Antakya yakınlarındaki Güzelburç ile Harbiye’de bulunan iki hamam kalıntısı da Antakya ve çevresindeki hamam yapılarının zenginliğini, çeşitliliğini gözler önüne sermektedir¹⁸⁷.

Bu çalışmada değerlendirmeye alınan, Narlıca ve Çekmece hamamları, boyutları itibariyle, küçük boyutlu, kendine özgü düzenlemelere sahip hamamlardır. Kentin geçirdiği depremler nedeniyle taban seviyesinin biraz üzerine kadar koruna gelen bu hamamların 1930’lu yıllardaki kazı çalışmalarından sonra zaman içinde kalıntıları kaybolmuş, bazı mekânlarına ait taban mozaikleri müzelerde koruma altına alınmıştır.

3.1.1. Narlıca Hamamı

3.1.1.1. Hamamın Yeri ve Planı

Narlıca Hamamı, Antakya’nın 9 km kadar kuzeydoğusunda, Amik Ovası’nın güneyinde yer alır. Haç Dağı’nın bitimindeki vadi yatağı kenarında rüzgardan korunaklı bir konumda ve su kaynaklarının bulunduğu bir mevkidedir. 1937-1939 yılında köylülerin taban mozaiği bulunduğu ihbarı üzerine başlatılan kazı çalışmalarında yapı ortaya çıkartılmış ve dokuz mekânı ile bir hamam yapısı olarak tanımlanmıştır (Lev.

¹⁸⁵ Pamir, harita 2.

¹⁸⁶ Yegül, s. 325-326; s. 146-147; Nielsen, s. 114-115; s. 210-211.

¹⁸⁷ Hatay Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü tarafından yapılan kazılar halen devam etmekte olup hamamların kazıları tamamlanmadığından planları henüz hazırlanmamıştır. Ancak kazıların sorumluluğunu üstlenen Uzman Ömer Çelik’e göre bu yapılar, *hypokaust* kalıntıları ile hamam olarak tanımlanmaktadır. Mekânların tabanlarında mozaik kaplama kullanılmıştır.

II)¹⁸⁸. Bugün herhangi bir kalıntısı görülmeyen yapının yeri, kazı raporlarında verilen bilgiler ile 1995-2002 yıllarında yapılan Amik Ovası Bölgesel Araştırmaları sonuçlarının yardımıyla, Antakya merkeze bağlı Narlıca Beldesi yakınlarında tespit edilen, Ilıca Çiftlik mevkiinde AS 227 no ile envanterlenen arkeolojik yerleşimin konumlandığı yerdedir¹⁸⁹ (Lev. I)¹⁹⁰. Burası tatlı su kaynağı bakımından zengin bir mevkidir. Su değirmeni kalıntıları ve kesme taş bloklarının az bir kısmı halen mevcuttur. Yapının kuzey-güney eksenini dik kesen ve doğu-batı eksenini üzerinde yer alan portico, vestibulum, iki yanı portikolu ortası açık avlulu basilica thermarum, aynı eksen üzerinde birbirine paralel sıralanmıştır. Eksenlerin merkezini oluşturan sekizgen planlı frigidarium ise kare planı ile kuzey-güney ve doğu batı eksenleri üzerindedir. Frigidariumun doğu ve batı kanatlarında ana eksene dik mekânların yerleştirilmesinde simetri bozulmuştur. Hamam bu planı ile Krencker'in sınıflandırmasındaki "sıralı, küçük boyutlu hamam tipine girmektedir"¹⁹¹.

İtalya, Yunanistan, Kuzey Afrika gibi Roma hakimiyetindeki bölgelerde yayınlanmış olan hamamlar planlama açısından incelendiğinde yapı ile tamamen aynı olan bir örnek yoktur. Fakat Narlıca Hamamı, Anadolu ve çevresindeki Roma dönemi hamamlar incelediğinde genel planı açısından (Asimetrik Sıralı), özellikle M.S. 3-4. yy'a tarihlenen Duro Europosdaki E3 Hamamı (Lev. XXIII)¹⁹², M.S. 5. yy Side Agora Hamamı (Lev. XXVa)¹⁹³, Didim Geç Roma Hamamı (Lev. XXVb)¹⁹⁴, Aspendos Büyük Hamam (Lev. XXVIa)¹⁹⁵ M.S. 5-6. yy'a tarihlenen Amorium Hamamı'yla (Lev. XXIIa)¹⁹⁶ benzerlik gösterir. Narlıca yapısının caldariumunun ve tepidariumunun dikdörtgen planı incelendiğinde Side Agora Hamamı, Aspendos Büyük Hamam, Didim Geç Roma Hamamı ve Amorium Hamamı'yla aynı özellikler gösterir. Frigidariumdaki apsisin duvara gömülü olması açısından Duro Europos ve Amorium Hamamı'yla benzer

¹⁸⁸ RICHARD STILLWELL, "Outline of the Campaigns", **Antioch on the Orontes 3, The Excavations 1937-1939**, (Ed. R. Stillwell), Princeton 1941a, s. 19-23, plan V.

¹⁸⁹ Cassana – Wilkinson, s. 248.

¹⁹⁰ Pamir, harita 2.

¹⁹¹ Krencker, s. 178-180.

¹⁹² Yegül, fig. 335.

¹⁹³ Yegül, fig. 288.

¹⁹⁴ Yegül, fig. 351.

¹⁹⁵ Yegül, fig. 284.

¹⁹⁶ Biçer, şek. 4.4.

özellikler taşır. Apodyteriumun plan formunun dikdörtgen olması Side Agora Hamamı ve Büyük Hamam Aspendosla benzeşir.

3.1.1.2. Mekânlar

a. I Nolu Mekân (I. Frigidarium)

Hamamların önemli mekânlarından biri frigidarium (soğukluk) alanlarıdır (Lev. XXXIIa)¹⁹⁷. Hamamların ısıtılmamış mekânlarından olan bu bölüm, genellikle palaestra ile sıcaklık arasında yer alır. Genelde dikdörtgen bir yapıya sahip olan bu mekânlar, beşik tonozla kapatılırlar. Duvarlarda çıkıntı yapan payandalara pek rastlanmamakla birlikte, yüzeylerde derin nişler görülebilmektedir. Bu nişlerde genellikle çeşmeler, kurnalar ya da heykeller yer alır. Soğukluk mekânlarının en önemli özelliklerinden bir tanesi, çoğunun soğuk su havuzuna (natatio) sahip olmasıdır. Simetrik plana sahip imparatorluk hamam yapılarında, bu havuzlar mekânın ortasında yer alırlar. Bazı hamamlarda ise, soğukluk mekânının kısa kenarına yerleştirilmişlerdir. Küçük kent hamamlarında ve Geç Antik dönem hamamlarında soğukluk alanları, eskiye göre özelliklerini kaybetmiş mekânlar olarak göze çarpmaktadır. Yapılan araştırmalarda, Anadolu hamamlarının diğer bölgelere göre soğukluk alanının, hamamın daha az önemli bir alanı olduğunu anlamaktayız.

Yapı bloğunun güneyinde yer alan I nolu mekân, dikdörtgen planlıdır ve yapının kuzey-güney ana eksenini dik kesecek şekilde yerleştirilmiştir (Lev. IIIa-b)¹⁹⁸. Mekânın güneyi, dört sütun ve iki yan duvara bitişik dörtgen yarım payeden oluşan cephe düzenlemesi içermektedir. Tabanı kireçtaşı levha kaplı olan mekân beş gözlü geçit içeren, portikolu ön giriş mekânı işlevine sahiptir. Bu geniş alanın yer taşları sadece bir kattan oluşmuştur, sütunlu girişin zemininden yaklaşık 61 cm yüksekliğinde bir zemindir. Birinin bir yerden diğer tarafa geçişini kolayca sağlayacak merdivenlerin varlığına da rastlanmamıştır. Hatta bölgedeki yer taşları sütunlu giriştekenden daha eskidir. Sütunlu girişin doğusuna açılan oda yaşanacak bir konut şeklinde düzenlenmiştir.

¹⁹⁷ Yegül, fig. 30.

¹⁹⁸ Pamir, res. 4-5.

b. II Nolu Mekân (Ambulacrum veya Apodyterium)

Hamamların bir diğer mekânını apodyterium/ambulacrum (soyunmalık/çok amaçlı salon) alanları oluşturmaktadır (Lev. XXVIIb)¹⁹⁹. Duvarlardan çıkıntı yapan payandaların birbirlerine kemerlerle birleştiği mekânlar olarak göze çarparlar. Genellikle beşik tonoz örtü ile kapatılırlar. Büyüklüklerine göre çeşitli işlevleri olan dikdörtgen formdaki bu salonlar, hamamın ısıtılan mekânları ile palaestra veya giriş bölümü arasındaki bağlantıyı kurarlar¹⁹⁹. Bu salonlar genel olarak giyinip soyunma işlevi görmekle birlikte, dinlenmek ve hatta boyutları müsait olduğunda spor yapmak için dahi kullanılmışlardır.

I nolu mekânın batısından bir kapı ile girilen II nolu mekân, dikdörtgen planlı ve doğu-batı eksenini üzerindedir. II nolu mekânın harç üzerine opus sectile döşenmiş tabanı çok az bir kısmıyla korunmuştur. Duvarlarında, çimento, tuğla ve mermer kullanılmıştır. Mekânın portiko ile olan bağlantısı ve hamam yapısı içindeki konumu göz önüne alındığında, soyunma odası apodyterium olarak tanımlanmalıdır²⁰⁰.

c. III Nolu Mekân (I. Vestibulum)

Genel anlamda hamamlara girişteki ilk ve geniş oda olarak kabul edilen vestibule/vestibulum Roma mimarisinde tanıdık bir mekân tipi olan atrium ile aynı anlamdadır²⁰¹. Esas olarak atriumun kare bir planda olması gerekirken vestibulumun böyle bir şekilde olmasına gerek yoktur. Bu mekânlar herhangi bir formda olabilirler. Büyük boyutlu hamam yapılarında görebileceğimiz vestibulumlar çok zengin süslemelerle donatılır ve geniş bir mekân görünümünde olurlar. Ayrıca bu mekânlar bekleme salonu olarakda hizmet verirler.

III nolu mekân, I. frigidariumun kuzeyinde küçük dikdörtgen planlı bir mekândır. Duvarları kötü korunmuş olan mekânın tabanı mozaik döşeme ile kaplıdır (Lev. IVa)²⁰². Geniş bir bant bordür ile birbirinden ayrı olarak düzenlenen mozaik tabanın köşelerinde yer alan paneller içinde geometrik motifler, ortadaki üç kare

¹⁹⁹ Yegül, fig. 5; s. 22-23.

²⁰⁰ Stillwell, s. 19.

²⁰¹ Nielsen, s. 163.

²⁰² Stillwell, fig. 21.

panelde, yuvarlak bant bordürlü madalyon içinde keklik, üzüm yiyen tavşan ve ağaçkakan gibi hayvan figürleri yer almaktadır. Panellerin etrafındaki sınır dikdörtgenler ve üçgenlerden oluşmuştur. Panellerin geometrik sınırının işleme tabi tutulan tonları; beyaz, gri, koyu gri ve siyah ya da beyaz, pembe, siyah, kırmızı koyu pembedir. Sarı, levhalarda ve çerçevelerin açılarında kullanılmıştır. Yapraklar koyu gridir. Kuşların ayakları kırmızı; tüyler gri, koyu sarı, kahve ve gri yeşildir. Tavşan sarı ve kahverengi işlenmiş; üzümler beyaz, pembe ve kırmızıdır (Lev. IVb)²⁰³.

Mekânın duvarları birbiri ardına sıralanmış paneller şeklinde beyaz, mavi, siyah, koyu kırmızı, açık kırmızı ve sarı damarlı beyaz renk gibi parlak ve zıt renkler kullanımı ile canlılık yaratılmış mermer taklidi boyalıdır. Mekân, batısında işlevi tam olarak belirlenemeyen bir mekâna, kuzeyde IV nolu salona açılmaktadır. III nolu mekân işlevi ve hamam yapısındaki konumu itibarı ile geçiş mekânı vestibulum olarak tanımlanmıştır.

d. IV Nolu Mekân (II. Frigidarium)

Yapının merkezinde yer alan IV nolu mekân, dıştan kare planlıdır; içte ise mekânın köşelerine oturtulan yarım daire dört nişle sekizgen plan kazanmıştır. Mekân, hamamın dört yanına açılan kapıları ile yapı bloğu içinde birbirine geçişe imkân tanıyan merkezi konuma sahiptir (Lev. Va)²⁰⁴. Mekânın güneydoğu köşesindeki niş, önce mozaik tabanla kaplanmış, daha sonra kazılarak dairesel havuza dönüştürülmüş ve tekrar içi doldurularak kapatılıp mozaik tabanla kaplanmıştır. Nişlerin tamamı ağ şeklinde birbirine geçmiş dairelerden oluşan geometrik motifli mozaik döşeme ile kaplıdır. Mekânın tabanı, M.S. 5. yy'a tarihlenen merkezde daire bordür içinde bir kadın büstü figürü ve CWTPIA (Soteria) yazıtı bulunan figürlü mozaik ile süslenmiştir. Bu paneller madalyonun etrafında sekizgen bir çerçeveden yapılmış kilitli kareler ile bir halka yazıt içerir. Dış alan, açık gridir. Sonraki sınır perspektifte şerit desenli siyah kenarlıdır. Şerit desenin merkezine doğru beyazın iki sırası ile beyaz içindedir. Şerit içeride, gri ve beyaz gölgeli soluk mavi; dışarıda, soluk pembeden sarıya doğru gölgeli

²⁰³ WILLIAM ALEXANDER CAMPBELL and RICHARD STILLWELL, "Catalogue of Mosaics, 1937-1939, *Antioch on the Orontes 3. The Excavations 1937-1939*", (Ed. R. Stillwell), Princeton 1941, s. 182-183, no. 123, lev. 58.

²⁰⁴ RICHARD STILLWELL, "Catalogue of Sculpture", *Antioch on the Orontes 3, The Excavations 1937-1939*, Princeton 1941c, lev. 57.

koyu pembe; tasarım her bir kat arasında beyazdır. Sekizgen çerçeve dışında üçgensel sınır, siyahtır. Üçgensel alan, gri soluk maviye değişir. Üçgenin içi beyaz, sonra siyah, koyu pembe merkez ile bir madalyon ya da zayıf oval süsleme, yapraksız rinceau içerir. Madalyon beyaz, sonra siyah, sarı merkez ile oval süsleme siyah merkezli beyazdır. Rinceau, beyazdır. İç içe karelerin oluşturduğu her açının tepe noktasındaki üçgenler, siyah, hardal alan donuk sarıya dönüktür, kapatıcı küçük üçgen siyah merkezli beyazdır. Gökkuşluğu tasarımlı kare siyah; model koyu pembe beyaz gölgeli, soluk mavi ve gridir. Çift meneviş modelli kare siyah, oluşan teller ile (a) beyaz, soluk mavi, gri; (b) beyaz gölgeli koyu pembe; (c) beyaz gölgeli hardal; noktalar beyazdır²⁰⁵. Latince *Salus* karşılığı olan *Soteria* yazıtı sağlık, iyi talih, anlamında bir şahıslandırma yazıtı olarak kullanılmıştır²⁰⁶. Sekizgen *Soteria*'nın resmi yarım uzunluk ile bir halka kapatıcı madalyon içerir. Sekizgen siyahtır. Alan, sonraki dış sınır hardal sarısı sarı-benekli üç sıra ile sarıdır ve her köşesinde, beyaz merkez ile küçük siyah bir halka vardır. Büyük halka siyah bir alan üstündedir. Gölgeli dikdörtgen küplerin deseni siyah, her küp beyaz ile üst ve yanları gölgeli (a) sarı ve hardal, (b) koyu ve açık pembe, ya da koyu yeşil-gri ve mavimsi beyazdır. Halka ve madalyonun kenarı arasındaki boşluk, kahve-gridir. Madalyonun kenarı, iç tarafın sınırı siyah ile siyah ve sarıdır. Madalyon alanı, beyazdır.

Soteria'nın eti, açık pembe ile pembemsi beyaz vurgular, koyu kahverengi gölgeler ve menekşe-gridir. Çene altındaki gölgeler koyu gri-menekşedir. Kaşlar ve burun siyah ile koyu gri beneklidir. Burun taslağı içinde ve her kaş altında kırmızı gölge vardır. Göz halkaları koyu kahverengi gölgeli; göz kapaklarının üstü, koyu menekşe; alt kapaklar, kırmızıdır. Dudaklar, siyah çizgi ile bölünmüş kırmızıdır. Kulak pembe ve kırmızıdır. Soldaki küpe merkezde siyah mozaik ile sarı halkalı ve kolye merkezde açık gri etrafında koyu yeşildir. Sağdaki küpe, sadece yeşil kolye görünümüdür. Saç, koyu menekşe ve siyah ile gölgeli gri-menekşe; yalnız sol gölgesinde yeşilimsi pembe arka plana karşı menekşe-griye değişir. Çelenk, açık sarı ve hardaldır. Mücevher, koyu yeşil, açık gri ve beyaz tesserae²⁰⁷ merkez etrafında açık sarı ve hardaldır. Kolye, her bağlantı

²⁰⁵ Campbell – Stillwell, s. 182, no. 122.

²⁰⁶ HENRY GEORGE LIDDELL, *ScottGreek-English Lexicon*, Oxford at the Clarendon Press, Oxford 1901, 1521'de σωτηρια kelimesinin güven, koruma anlamına geldiği, Latince karşılığının *Salus* olduğu belirtilmektedir. Millicent 1948, 222'de ise *Salus* kelimesinin karşılığı olarak sağlık, zenginlik, iyi talih ve güven anlamları verilir.

²⁰⁷ Tesserae: Mozaik deseni oluşturan küp biçimindeki renkli cam, mermer, pişmiş toprak ve taş parçalarından biridir.

merkezde beyaz bir tesserae ile koyu yeşil; aşağıda teller ya da gölge, hardaldır. Bilezik, üst satırı, koyu kırmızı; alt satırı, sarı ve hardaldır. Tunik, fildişi beyaz sarı gölgeli ile hardal, orta gölgeler ve koyu kırmızı, çok açık menekşe ve siyahtır. Himation, açık gri orta yeşil ile gölgeli koyu yeşil; gölgeler, orta kırmızı ve kırmızımsı siyah ile simsiyah beneklidir²⁰⁸ (Lev. Vb)²⁰⁹.

e. V Nolu Mekân (III. Frigidarium)

IV nolu mekânın batısında yer alan V nolu mekânın batı ucu apsisli olarak yapılmış olup, doğu-batı eksenini üzerinde yerleşmiştir. IV nolu mekândan daha aşağı kotta yer almakta ve soğuk yıkanma havuzudur. Yapıda bunu destekleyen üç belirti vardır:

1. Kesme taş kanal, kuzeybatıdaki niş boyunca, sekizgen mozağin altında keskin bir eğimle uzanır. Çıkış noktası belli olmamasına rağmen, tazyik için yapıldığı anlaşılmaktadır.

2. Oda zeminine boşaltılan su kuzeybatı yönünde akar ve duvar kalıntılarının altından geçerken bir zamanlar çıkış kanalını taşıyan, şimdi çok kötü şekilde tahrip olmuş, binanın batı tarafında uzanan ana kanalizasyon ile birleşir.

3. Son olarak, döşemenin asfalt köşeleri duvara iyi korunamamış çimento kaynak ile eklenmiştir ama görüldüğü üzere su geçirmesini önleyen bir bağlantı tasarımı amaçlanmıştır.

Havuzun tabanı, apsisli kısımda yarım daire içinde merkezden yanlara doğru yelpaze gibi açılan ışın motifli, kare alan içinde geometrik motifler ve kadın figüründen oluşan iki bölümlü, figürlü mozaik ile kaplıdır (Lev. VIa)²¹⁰. Panelin üstündeki yarım daire, sarı ve siyah testere dişleri şeklinde etrafında kırmızı, pembe ve beyaz merkeze sahiptir. Işıklar ardışık olarak donuk kırmızı, pembe, beyaz, gri-kahve, mavimsi gri ve beyazdır. Dış sınır, turunc-kırmızı; meneviş, (a) beyaz pembe kırmızı, (b) beyaz mavi-gri, gridir. Alandaki geometrik modellerin renkleri dış çizginin tümü siyahla birlikte

²⁰⁸ Campbell – Stillwell, s. 182-183, no. 123.

²⁰⁹ <http://www.hatayarkeolojimuze.gov.tr>.

²¹⁰ Campbell – Stillwell, no. 124, lev. 58.

menekşe gri, donuk kırmızı, donuk sarıdır. Kapıdan ilk girişte yer alan kare alanı kaplayan mozaik taban; açılı geometrik motifler ve merkezde narin, ince yüzölütü başında ince tül örtölü bir kadın figürü, eğlence ve neşe anlamında APOLAUSIS yazıtı içermektedir²¹¹. Tabanın özellikleri şöyledir: soluk pembe, beyaz vurgulu pembe ve mat kırmızı gölgeler boynun sol tarafında mat sarıya dönüşür. Ağız kırmızıdır. Çenede kırmızı dokunuşlar vardır. İrisin alt kısmı, donuk sarıdır. Saç kahve, menekşe pembe ve siyahtır. Başlık, kırmızı ışık altında ve üstünde merkezi derecelendirme beyaz; örtü kahve gridir. Çamaşır, kahve gri gölgeli beyazdır. Tulum genellikle koyu kırmızı ve siyahtır. Kemer, koyu sarıdır. Elindeki çiçekler, pembe ve açık kırmızıdır (Lev. VIb)²¹⁰. Kadın figürü doğuya IV nolu mekâna bakmaktadır. Böylece figürün batıdan, kapı açıklığından görülmesi sağlanmış, IV ve V nolu mekânlar bir bütün olarak hamamın frigidariumunu oluşturmuştur.

f. VI Nolu Mekân (II. Vestibulum)

VI nolu mekân, dikdörtgen planlı dar ve küçük planı ile bir ara mekân görünümündedir. Buraya IV nolu mekânın doğusundaki kapıdan girilmektedir. Kompleksin zemin seviyesi 0.37 m olup sekizgen odadan daha yüksektir.

Mekân kuzeyinde bir geçitle küçük, düzensiz planlı bir tür depo gibi kullanım gören mekâna, doğuda ise dar bir kapı ile VII nolu mekâna bağlanmaktadır ve bu mekâna geçiş öncesi ara mekân vestibulum niteliği taşımaktadır. Mekânın tabanı mermer malzeme ile opus sectile döşenmiştir.

g. VII Nolu Mekân (Tepidarium)

Hamam yapılarının ısıtılarak kullanılan bölümlerinden biri olan tepidariumlar birçok farklı şekilde olabilmekteydi ve çoğunlukla üzeri bir kubbe ile kapatılırdı. Bu mekanlar, genelde frigidarium ve caldariumlara oranla daha küçük boyutlarda yapılırlardı. Bir nevi soğukluk kısmı olan frigidariumdan hamamın en çok ısıtılan sıcaklık kısmı olan caldariuma geçiş görevi görürlerdi ve daima bu iki yapının arasında yer alırdı. Burasının ısı sıcaklığı ise daima caldariumdan düşük olurdu ve hamamın ılıkılık kısmı olarak kullanılırdı. Bundan dolayı bazı hamam örneklerinde bu kısım direkt

²¹¹ Liddell – Scott, s. 185.

olarak hypocaust sistemiyle değil de sıcak su kazanlarıyla ısıtılırdı. Fakat çoğunlukla tepidariumlar da tıpkı caldariumlar gibi hypocaust sistemiyle ısıtılmışlardır. Ancak ısı farkını yaratabilmek için burada bazen duvardan ısıtma sistemi kullanılmaz ya da, seyrek olarak zeminden değil de sadece duvarlardan ısıtılırlardı. Sıcak su havuzlarının da yer aldığı bu mekanda masajlar yapılır, vücut dinlenmeye bırakılırdı. Esas işlevi frigidariumdan caldarium ya da sudatoriuma geçişi sağlamak olan tepidariumlar halka tipi ya da imperial planda inşa edilmiş büyük hamamlarda bazen iki tane olabilmekteydiler. Burada yıkanmaya gelen kişi hamamın esas sıcaklık kısmına girmeden önce yavaş yavaş ortama ısınır ve havuzlara girerek rahatlardı. Daha sonra ise dar ve küçük bir kapıdan caldariuma girerdi. Bu girişler küçük olurdu. Çünkü yapılar arasında ısı dengesini koruyabilmek oldukça önemliydi. Sıcaklık kısmında işi biten kimse daha sonra tekrar burayı kullanarak hamamdan ayrılırdı. Ancak burada belli bir vakit geçirilir, masaj yaptırılır ya da havuza girilirdi. Kış zamanında ise apodyterium kısmı ısıtılmayan hamamlarda bu mekanların bir nevi soyunma odası olarak kullanıldığını da biliyoruz.

VII nolu mekânın doğusunda yarım daire apsis vardır. Mekânın duvarları daha iyi korunmuş, dış yüzde tuğla ve moloz taş malzeme ile opus mixtum, iç yüzde ise sadece tuğla malzeme kullanılarak opus latericium duvar olarak inşa edilmiştir. Mekânın suspensurae tabanı mevcut değildir. Yeraltı ısıtma sisteminin bir parçası olan pilaeeler tuğla zemin üzerinde dik uzanmaktadır. Bunların bir kısmı dikdörtgen, bazıları kare ve bazıları da yuvarlaktır. VII nolu mekânın hypokaustu bir kanal ile doğuya, yapının dışına açılmaktadır (Lev. VIIa)²¹². VII nolu mekânın doğusundaki apsisin altından dışarı açılan geçidin çıkışı harç ve bir yassı tuğla ile kısmen kapalıdır. Bu geçit küçük kare bir alana bakmaktadır. Bu kare alanda moloz duvarın yüzeyi tuğla ile kaplıdır. Kalıntılardan alanın yaklaşık 0.80 m yükseklikte olduğu ve kapı düzenlemesine ait izlerden bir kapı içerdiği anlaşılmaktadır. Mekân olasılıkla hamamın bir diğer praefurniumu olarak kullanılmıştır.

²¹² Stilwell, s. 22, fig. 22.

h. VIII Nolu Mekân (Caldarium)

Hamamların ana mekânı ve varlıklarının temel sebebi caldarium (sıcaklık) bölümleridir. Bu mekânların altında sıcak havanın dolaştığı ve hypocaust katı olarak adlandırılan alanlar bulunur. Genel itibariyle sıcaklık mekânları, dikdörtgen bir plana sahiptir ve üst örtü sistemleri kubbe ya da tonozlar ile kapatılmıştır (Lev XXXIIb)²¹³. Sıcaklık mekânlarının niş ve apsis düzeni, yapıların iç mimarisini etkileyen en önemli unsurdur. Mekân içinde yer alan nişler ve apsisli çıkıntılarda, sıcak su havuzları, küvetler, kurnalar gibi mimari öğeler bulunur. Antik dönem hamamlarının sıcaklık mekânlarının ortasında göbek taşı ya da bir seki yer almaz. Ancak bazı hamamlarda, terleme odası olarak kullanılan laconicum (terleme odaları) bölümleri bulunur. Bununla birlikte, sıcaklık mekânlarına bağlı odalar da olabilmektedir. Bunların sayısı ve boyutları yapının büyüklüğüne göre değişebilmektedir²¹⁴.

VIII nolu mekân, VII nolu mekânın kuzeyinde, ona paralel uzanan daha küçük boyutlu bir alandır. VII nolu mekândan açılan bir kapı ile ulaşılan mekânın doğu ve batı yanlarında yarım daire nişler; nişlerin içinde, tabanı harç ve beyaz tessaralar kullanılarak mozaikle kaplanan yarım daire havuzlar vardır. Kuzeyinde, kalın kesme taş duvarların yakınında masif tuğla temel yer almaktadır. Mekânın suspensurae tabanı korunamamıştır. Ancak tabanda altı ısıtma sistemine ait dikdörtgen, kare ve daire biçimli yassı tuğlalardan örülmüş pilae kalıntıları vardır. Bu odanın kuzeyi banyonun ısıtma odasıdır. İnce bir koridorla VIII nolu mekânın hypokaustuna bağlanmaktadır. Kemerli girişlerle alanın doğusuna doğru yerleştirilmiş ve bir pasaj vasıtasıyla kuzeye uzanmaktadır (Lev. VIIb)²¹⁵. Kuzeyde bir kapı vasıtasıyla direkt olarak dışarıdan içeri girilebilen 0.85 m genişliğinde kare bir oda bulunmaktadır. Oda, üzerinde kül tabakasının olduğu dövmüş toprak zemine sahiptir. Duvarlar molozdan (çakıl taş) yapılmıştır; baca, moloz taban üzerinde yatay olarak başlar, 0.78 m yüksekliktedir ve tuğladan yapılmıştır. Uygun bir iş odası yoktur ve ateşin direkt olarak, genişliği sabit

²¹³ Yegül, fig. 1.

²¹⁴ Yegül, s. 28-29.

²¹⁵ Stilwell, fig. 23.

(0.43 m) olan bacanın sonunda yakıldığı sanılmaktadır. Büyük ihtimalle bacanın ilk kısmı kazan ya da sıcak su tankı ile örtülmüştür²¹⁶.

1. IX Nolu Mekân (Basilica Thermanum)

Harç kaplama tabana sahip IX nolu mekân, IV nolu mekânın kuzeyinde uzanmaktadır. Mekân, doğu ve batı kanatlarına yerleştirilen ikişer sütunla iki derin portiko ve merkezi açık alan avlu şeklinde düzenlenmiştir. Mekânın batı portikosu bir kapı ile servis işlevi gören küçük bir odaya bağlanmakta, doğu portikoda ise praefurnium kalıntısı yer almaktadır. IX nolu mekânın kuzeyinde, açık avlunun ekseninde küçük dörtgen mekân, latrin vardır. Mekânın batı, kuzey ve güney duvarları boyunca dolaşan derin atık su kanalı, güneyden gelen hamamın atık su kanalına bağlanmakta ve kuzeybatı duvardan hamamın dışına çıkmaktadır.

i. Değerlendirme

Yaklaşık 500 m²'lik bir alanı işgal eden hamama ait malzeme, hamamın yıkılmasının ardından, doğusundaki çiftlik evinin inşasında devşirme kullanılmıştır. Hamamın duvarları dış yüzde tuğla ve moloz taş malzeme (opus mixtum), iç yüzde ise sadece tuğla kullanılarak (opus latericium) inşa edilmiş, duvarların dışı sıvanarak kırmızıya boyanmıştır. Frigidarium olarak tanımladığımız I nolu salonun mozaik tabanının altından Constans I veya Constantius II (345-361); Valens (364-378); Valentius I /Valens veya Gratianus'a ait ancak baskısı M.S. 383'den önceye ait sikkelerden yoğun miktarda ele geçmiştir. Levi'ye göre hamam mozaiklerinin teknik ve üslupsal özellikleri, taban altından ele geçen buluntuların yardımıyla M.S. 4. yy'ın ikinci yarısına işaret etmektedir²¹⁷. Kazı raporuna göre hamam M.S. 5. yy'dan daha erkene tarihlenemez²¹⁸. Simetrinin bozulduğu küçük boyutlu hamamların M.S. 5. yy'da yaygınlaştığı bilinmektedir²¹⁹. Bu verilere göre hamamın planlama ve ilk inşasının M.S. 4. yy'ın son çeyreğinden sonra yapılmış olduğu açıktır. Yine hamamın IV nolu

²¹⁶ Stilwell, s. 22.

²¹⁷ Kazı raporunda belirtilmeyen bu buluntular Levi 1946, 304'te mozaik tabanla ilgili değerlendirmede geçer, sikke ve keramik buluntulardan bahsedilerek, tanım ve tarihlemenin Waage (1934) tarafından yapıldığı söylenmektedir.

²¹⁸ Kazı raporunda Stilwell 1941c, 19'da kazı hafiri J. Lassus' un görüşlerinden alıntı yapar, bu alıntıda Lassus sikke ve keramik buluntuların ışığında yapının inşasının M.S. 5. yy'dan öncesine ait olamayacağını belirtir.

²¹⁹ Nielsen, s. 114.

salonundaki yenileme ve yeniden düzenleme izleri bu süreç içinde hamamın en azından iç düzenlemesinde birtakım değişimler geçirdiğini göstermektedir.

Yapının batısında soğuk mekânlar, doğusunda sıcak mekânlar yer almaktadır. Batıda yer alan V nolu mekân ile doğuda bulunan VII nolu mekân simetrik bir düzenlemeye işaret eder ancak VIII nolu mekân iki apsisi ile keskin simetriyi bozar. Bu iki kanadı birbirine bağlayan ve yapının odak noktasını oluşturan mekân, IV nolu mekândır. Merkezde yer alan sekizgen mekânın taban mozağindeki “konsantrik dairelerin” genişliği bu mekânın üzerinin bir kubbe ile kapatılmış olabileceğini düşündürmektedir²²⁰. IV nolu mekândaki taban mozağında kullanılan sağlıklı, gülbüz kadın figürü ve “Soteria” yazıtı hamamın sağlıklı ortamına; V nolu mekândaki, elinde zarif bir şekilde çiçek tutan kadın figürü ve “Apolausis” yazıtı ile yıkanma havuzu hamamın neşeli atmosferine vurgu yapar.

Hamamın III, IV ve V nolu mekânlarında mozaik tabanların zevki ve kalitesi, duvarların iç ve dış yüzlerinin canlı renklerle boyanması, Antiocheia’nın 9 km kadar uzağında, kent merkezinin dışında yaşayan topluluğun zevkini ve refahını yansıtmaktadır. M.S. 4. yy yazarlarından olan Libanius, Antiocheia’nın sınırları içinde kalan büyük, kalabalık köy ve kasaba yerleşmelerinden övgüyle bahsederken, bu köylerin birçok şehirden daha büyük ve kalabalık olduğuna, zanaatkârların ve tüccarların bu kasabalara yerleştiğine değinir²²¹. Narlıca Hamamı planının orijinallliği, özgün yapısı, özenli inşası ve dekorasyonunun çekiciliğiyle Libanius’un vurguladığı Antakya yakınlarında bir kasabada yerleşmiş mülk sahiplerinin zenginliğini ve sanatsal zevkini açığa vurmaktadır.

3.2.1. Çekmece Hamamı

3.2.1.1. Hamamın Yeri ve Planı

Çekmece, Antakya’nın birkaç km kadar güneybatısında, nehrin kuzey tarafında, bereketli incir ve zeytin ağaçları ile zengin tarımsal kaynaklara sahip küçük bir beldedir (Lev. I)²²². Yapılan bir ihbar sonucu 1936 yılında kazılarak ortaya çıkartılan yapının

²²⁰ Stillwell, s. 20.

²²¹ Lib. Sel. Or. 11., s. 242, 237, 230, 134.

²²² Pamir, harita 2.

sadece dört mekânı, tuvaleti ve su deposu saptanmıştır. Yapının planı, diğer kısımlardaki tahribat nedeniyle tam olarak ortaya çıkarılamamıştır (Lev. VIIIa-b)²²³. Çekmece Hamamı en az 21 m x 20 m’lik bir alana yayılan boyutları ile kareye yakın dörtgen bir planda inşa edilmiş olmalıdır. Mekânın merkezinde yer alan kare peristilli, havuzlu frigidariumu, etrafına sıralanan vestibulum, tepidarium ve caldariumu ile diğer mekânları “halka tipi” dizilişi yansıtmaktadır. Çekmece Hamamı’nın Anadolu’da plan bakımından benzediği örnekler M.S. 2. yy’a tarihlenen Faustina Hamamı (Milet) (Lev. XXIV)²²⁴ ve M.S. yy’ın ikinci yarısına tarihlenen Güney Kapısı Hamamı (Perge) (Lev. XXIIb)²²⁵’dır. Bu hamamların genel plan yapısı Asimetrik sıralı/halka tipi dizilişi göstermektedir. M.S. 3-4 yy’a tarihlenen Duro Europosdaki E3 Hamamı (Lev. XXIII)²²⁶’nın caldariumu ile Faustina Hamamı’nın caldarium ve tepidariumu da kare planı ile Çekmece Hamamı’na benzemektedir.

3.2.1.2. Mekânlar

a. I Nolu Mekân (Frigidarium)

Yapının I nolu mekânının merkezinde kareye yakın dörtgen planlı bir havuz yer almaktadır. Havuzun etrafı kuzey ve güneyde üç, doğu ve batıda dört sütunla çevrelenmiştir (Lev. IXa-b)²²⁷. Bir m derinliğindeki havuz, tuğla malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Havuzun kuzey yanında üzeri mermer kaplamalı merdivenler vardır. Havuzun çevresindeki portikonun tabanı M.S. 2. yy’a tarihlenen geometrik motifli panellerden oluşan mozaiklerle kaplıdır. Portikonun kuzey, batı ve güney tabanlarında mozaik döşeme tek parçalıdır, doğu yandaki tabanı ise ayrıca planlanıp yerleştirilmiştir. Mozaiklerin desen özellikleri şöyledir:

A, K, panelleri iç içe halkalar: Dış sınır sarı ve kırmızı tesseraelardan oluşmuştur. Titreşim halkalarının deseni çevrelerinde bulunan dört köşeli yıldızlardır. Sarı ve beyaz dolgulardan oluşmuş beyaz merkezli kırmızı yıldızların bir sırası, sarı ve beyaz dolgulu, sarı merkezli siyah yıldızların bir sırası ile değişmektedir.

²²³ Stillwell, s. 24-25, plan VI, res. 25.

²²⁴ Yegül, fig. 278.

²²⁵ Yegül, fig. 289.

²²⁶ Yegül, fig. 335.

²²⁷ Pamir, res. 8-9.

B, D, F, H panelleri menderes: Siyah ve beyaz testere dişlerine benzer kısımlarının sınırları içinde siyah ve sarı perdeler bulunur. En dış sınır, kırmızıdır.

C, G panelleri küplere bakış: Dış sınır, sarıdır. Testere dişlerine benzeyen kısımlarının sınırı kırmızı ve beyazdır. Küplere bakış konusu modeli şöyledir; siyah bir arka plana karşı, çapraz satırlar halinde düzenlenmiş, sol üstten başlayarak; kırmızı top, pembe taraf, siyah nokta ile beyaz uç; gri top, kırmızı nokta ile beyaz uç; sarı top, açık sarı taraf, kırmızı nokta ile beyaz uçtur.

E paneli diaper ve ızgara: Sınır siyah ve sarıdır. Bir ızgaranın geometrik tasarımı büyük elmas olarak tanımlanan çapraz siyah çizgiler ve sarı bantlı kareler tarafından oluşmuştur.

I, L panelleri iç içe halkalar: Dış sınır, sarı, sarımsı benekli kırmızı ve gridir. Testere dişlerine benzeyen kısımların sınırı, siyah ve beyazdır.

Döngü içinde yazılan dört sivri yıldızdan oluşan iç içe halkalarının alan deseni; kırmızı ve gri dolgulara alternatif olarak halkalar tek sıra kırmızı merkezli beyaz yıldızlardan oluşmuştur. Her köşelik siyah gölgeli beyaz bir kare içerir. Alternatif sıra, benzer aynı tür halkalarda siyah merkezli sarı halkalara sahiptir. Her iki satır elemanları siyahtır. L’de testere dişlerine benzer kısımlar kırmızı ve beyazdır.

J, M panelleri yıldızlar ve kareler: Dış sınır, kırmızımsı kahvedir. Kırmızı geometrik tasarım, kırmızı noktalar üzerinde olan beyaz bir merkezde yıldızlar dört köşelidir. Yıldızlar iki tarafta siyah üçgen ile beyaz pastiller tarafından ve diğer iki tarafta siyah üçgen ile sarı pastillere ayrılır. Kalan boşluk gri kareler tarafından işgal edilir (Lev X)²²⁸. Mekânın kuzey duvarı, daha yüksek bir seviyedeki su deposuna bitişiktir. I nolu mekân, doğuda tuğla basamaklarla yapılmış 0.60 m daha yüksek kotta bulunan mekâna, diğer kapılardan ise, az bir kısmı korunmuş mekânlara bağlanmaktadır. Doğudaki bu mekânlardan birisi geometrik motifli mozaik, diğeri kireçtaşı levhalar ile kaplanmıştır. I nolu mekânın batısında ise çok az kısmı korunmuş

²²⁸ Campbell – Stillwell, s. 181, no. 119, lev. 55.

başka bir mekân kalıntısı bulunur. Bu mekânlardan birisinin tabanı geometrik motifli mozaik kaplamasına sahiptir.

b. II Nolu Mekân (Vestibulum)

II nolu mekân, doğusunda I nolu mekâna, kuzeyindeki merdivenlerle de yapının dışına açılmaktadır. Bu mekânın mozaik tabanı iki evrelidir. Alttaki evreye ait mozaik tabanda çocuk Herakles'in yılanları boğması ve elinde sopa tutan kambur genç erkek figüründen oluşan kötülüklerden koruyucu iki küçük mozaik panel vardır. Bu panellerin mozaik özellikleri şöyledir:

A paneli Bahtiyar Kambur mozaïği, M.S. 2. yy: Yazılı, KAICY siyah emblema sınırı, siyahtır. Vücut şekli, beyazı vurgulamak için pembe gölgelendirme, gölgeler, kırmızıdır. Saç, siyah koyu gri gölgelenmiştir. Kaşlar ve üst göz kapakları, siyahtır. Paştemal gri ve beyazdır. Çatalı çubuklar açık kahvedir.

B paneli Bebek Herakles, M.S. 2. yy: Emblema sınırı, siyahtır. Herakles: ayak parmaklarını pembemsi beyaz vurgulu pembe tonlarında ve kırmızı et ayırır. Saç koyu gri, kırmızı ve hardal teller ile koyu kahve-gridir. Kaşlar ve üst göz kapakları, koyu gridir. Gözbebekleri, siyah; özellikler koyu mor olarak belirtilir. Manto, sarı parlak noktalı açık kahve ve koyu kahve-gri gölgelidir. Yılanların, sırt hattı ve karnının üzerindeki çizgiler, siyahtır. Karın kısmı, yeşil griden koyu griye değişir. Ağız, kırmızı; dişleri, beyazdır²²⁹ (Lev. XIa-b)²³⁰. Bu taban daha sonraki evrede erkek figürü ve KAICY yazıtı bulunan tek mozaik panelin altında kalmıştır.

Kemgöz Mozaïği Apotropaic Sahne, M.S. 3. yy: KAICY, koyu kırmızıdır. Dış sınır açık kırmızıdır. İç sınır açık gri-sarı zemin üzerine siyah dalga-tepelidir. Kısa olan vücut açık kırmızı ve menekşe, koyu gri, koyu kırmızı, koyu gri-kahve, gri-kahve gölgeli ile pembedir. Saç, koyu kırmızı, sarı, koyu gri ve siyahtır. Kaş ve gözbebeği, siyahtır. Sol eldeki nesneler siyah ve koyu gri-kahve; sağ elde, koyu gri ve açık sarıdır. Sol panterin vücudu sağ önayak altında ve arkasında koyu gri gölgeli ile gridir. Vücut merkezi ve baş, siyah noktalı beyazdır. Kaş ve gözbebeği, siyahtır. Dil, koyu kırmızıdır. Yukarda bulunan kuşun vücudu ve başı koyu kahve yamalı, kanatları siyah çizgili ve

²²⁹ Campbell – Stillwell, s. 181-182, no. 120.

²³⁰ <http://www.hatayarkeolojimuzei.gov.tr>.

hatları gri ve koyu gri-yeşildir. Sağ bacak, siyah-kahve ve sol bacak, gridir. Kaş ve gözbebeği, siyahtır. Gözün üst yarısı, beyazken alt yarısı, menekşedir. Kırkayağın ayakları ve vücudunun üst tarafı, kahverengimsi-sarı; soluk ve çubuklu vücudun merkezi kırmızı ve koyu kırmızıdır. Bacaklar ve vücudun alt tarafı, koyu kırmızıdır. Baş ve tırnak koyu gri-yeşil dokunuşludur. Üç dişli mızrağın işleminin alt kısmı koyu kırmızı ve üstü kirli gri-sarıdır. Sol çatal, griyken sağdaki iki çatal, koyu gri-yeşildir. Hançerin sapı açık sarı ile gri-kahve, ana hattı siyah ve beyaz vurguludur. Bıçağın sol yarısı, griyken sağ yarısı koyu gri-yeşildir. Akrebin üst bacakları, vücudun alt kenarı ve alt çene, kahverengimsi-sarıdır. Alt bacaklar ise vücudun üst çizgisi ve üst çenesi açık gri-kırmızıdır. Vücudun merkezi, gri-sarı ve gridir. Tırnak, koyu kırmızı tesserae ve kahve-sarı değişimlidir. Yılanın vücudunun üst çizgisi, siyah; alt kısmı bobin beyazı ile, soluk sarı tesserae ve koyu kırmızıya değişmektedir. Göz, beyazdır. Sağ alttaki köpeğin vücudundaki gölgeler ve siyah çizgiler ile koyu gri gölgeli, gridir. Üst gözkapığı, koyu kırmızıyken alt gözkapığı, açık kırmızı ve gri-kahvedir. Göz, siyah gözbebeği ile beyazdır. Burun, koyu kırmızıdır. Ağız içi, açık kırmızıdır. Dil, koyu kırmızıdır. Nazar; üst kapak, solda açık sarı-gri, aşağıya doğru gölgeler gri ve koyu kırmızı; üst merkezinde, gri, aşağıya doğru açık sarı ve koyu gri gölgeli; sağda, koyu gri, koyu kırmızı gölgelidir. Gözkapığının üst çizgisinin içi, siyahken alt çizgisinin içi, kırmızıdır. Dış çizgi, menekşedir. Gözün köşeleri gri gölgelidir. Göz küresi, beyazdır. Gözbebeğinin dış halkası, solda açık sarı, merkezde koyu gri-kahve ve sağda koyu kırmızıdır. İç halkalar sırasıyla gri ve siyah-kahvedir. Gözbebeğinin merkezi, siyahtır²³¹ (Lev. XIc) ²³² . Her iki mozaik paneldeki figürler mekânın batısında bulunan merdivenlere bakar. Küçük boyutlu bu mekân kötülükleri kovucu yazıtı ile dışarıdan ana salona giriş öncesinde yer alan geçiş mekânı vestibulum olmalıdır (Lev. XIIa-b)²³³.

c. III Nolu Mekân (Tepidarium)

Güney portikonun doğu ucunda tuğla basamaklarla inilerek ulaşılan ara mekân tabanı geometrik motifli mozaik taban ile kaplıdır. Bunun batısında birbirine bağlantılı iki mekân, III ve IV nolu mekânlar ile güneyde dörtgen planlı bir diğer mekânda latrin düzenlemesine sahip tuvaletler, yer almaktadır. III nolu mekân, hamam yapısının

²³¹ Campbell – Stillwell, s. 182, no. 121.

²³² <http://www.hatayarkeolojimuze.gov.tr>.

²³³ Stilwell, res. 26-27.

güneyinde bulunmaktadır. Batıda geçiş mekânına ve doğuda hypokausta sahip IV nolu mekâna, güneyde ise latrine bağlanmaktadır. Dolayısıyla bu mekânları hem birbirine hem de hamamın diğer alanlarına bağlamaktadır. III nolu mekânın tabanı geometrik motifli mozaik kaplanmış ve kazı raporunda tepidarium olarak tanımlanmıştır.

d. IV Nolu Mekân (Caldarium)

III nolu mekânın batısında yer alan IV nolu mekân, hypokaust kalıntıları ile sıcak mekân olarak tanımlanmıştır. Yuvarlak ve yassı tuğlalardan oluşan pilae dikmelerinin oturduğu taban kotu 0.67 m daha aşağıdadır. Mekânın hypokaustunda kuzey ve güney duvara bitişik yarım dörtgen pilae sırası vardır. Pilaeer mekânın duvarlarına açılan sıcak hava bacalarına bağlandığını ve duvarlarının da ısıtıldığını göstermektedir. Ayrıca, suspensuraenin sağlam oturtulabilmesi için paye görevini de karşılamıştır. Kazı raporunda caldarium olduğu belirtilen bu mekân batı yanda tam anlamıyla tanımlanamayan bir diğer mekâna açılmaktadır. Hypokaust bağlantısı bu mekânın da sıcak mekân olduğunu gösterir. Diğer mekânlar ise tam olarak tespit edilemediğinden tanımlanamamıştır.

e. Değerlendirme

Soğuk ve sıcak mekânları, ara mekânlar ile latrini kazılarak açığa çıkarılan yapının tam planı çıkarılamadığından boyutlarını kesin olarak vermek mümkün olmamıştır. Yapının kuzey sınırını oluşturan su deposu ile IV nolu mekânın güney duvarı arasındaki mesafe en azından hamamın kuzey-güney yönündeki sınırı hakkında bilgi vermektedir. Yapının doğu ve batı kanatlarında çok az kalıntı ele geçmiş olmasına rağmen, I nolu mekâna açılan kapı geçitleri, buraya bağlanan mekânların varlığını gösterir. Hamamın bu yöndeki uzunluğunu kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Hamamın güney kanadında olduğu gibi en azından her iki kanatta tek sıra mekânlar dizisinin yapının bu kanadını çevrelediğini düşünürsek, hamamın en az yayılım alanının boyutları yaklaşık 21 m x 20 m yani 440 m² olarak düşünülebilir. Merkezinde havuz bulunan ve etrafı portiko ile çevrili mekân, hamamın tüm mekânlarına açılan konumu ve soğuk yıkanma havuzu ile yapının frigidariumu olarak tanımlanmalıdır. Yapıya kuzeybatıdan ulaşılmasını sağlayan II nolu mekân geçiş mekânı vestibulum, III nolu mekân soğuk ve sıcak mekânlar arasındaki konumu ile tepidarium tanımına uymaktadır.

Ancak mekânın alttan ısıtma sisteminin bulunmayışı bunun kesinleştirilmesini güçleştirmektedir. Fakat hamamlarda kullanılan mangal gibi taşınabilir ısıtma araçlarından yararlanılmış olması göz önünde tutulmalıdır²³⁴.

Antiocheia B Hamamı'ndaki kazılarda bulunan üç ayaklı tunç kaide ve bu kaidenin üzerine oturtulan oval mangal kap, taşınır ısıtma araçlarının hamamlarda kullanıldığını göstermektedir²³⁵. Sonuç olarak bu mekân, latrin, frigidarium ve caldariumu bağlayan bir geçiş mekânı oluşturması ve sıcak yıkanma öncesinde yer alması dolayısıyla tepidariumun hamam mimarisindeki yerine uygun düşmektedir.

Ayrıca, Antakya'nın yaz aylarının uzunluğu ve sıcaklığı göz önüne alındığında, fazla sıcak mekân gerektirmeyen yaz hamamları için tepidariumun bu yapıda standart özellikleriyle uygulanmamasının bir nedeni olarak düşünülebilir. Bu mekânın batı yanda açıldığı, IV nolu mekân ise hem alttan hem de duvarlardan ısıtılan sıcak yıkanma mekânı caldarium olarak tanımlanmalıdır. IV nolu mekânın batısında kesintiye uğrayan taban altı ısıtma sisteminin açıldığı, bir diğer mekâna bağlandığını kanıtlayan izler, batıda diğer sıcak mekânların konumlandığını göstermektedir. Kalıntıları günümüze ulaşmayan bu mekânların en az bir tanesinin sıcak mekân olduğu anlaşılmaktadır. Yapı, birkaç noktada opus reticulatum ve opus mixtum taklidi duvar dışında tuğla malzemeden opus latericium duvardan yükseltilmiştir. Yapıda kullanılan mozaik tabanlar dışında tarihlemeye ilişkin herhangi bir materyal bulunmamıştır. Yapının en az iki inşa evresinin varlığına II nolu salondaki iki farklı mozaik taban işaret etmektedir. Yapının tuğla duvarlarında oluşan tahribatlar opus reticulatum veya opus mixtum duvarlar ile tamir görmüştür. Buna göre yapının ilk evresindeki planı, tahribatla değiştirilmemiş ancak taban döşemeleri yenilenmiş ve duvarlarda tamirat yapılmıştır.

Levi'ye göre; ilk evredeki mozaik stili II nolu mekân, havuzu çevreleyen kuzey, batı ve güney yandaki portikonun tabanındaki mozaik kaplama aynı evreye aittir ve M.S. 2. yy' a işaret etmektedir. Tuğla tadilatlar M.S. 115'deki depremden sonraki restorasyona işaret etmektedir. İkinci inşa evresinde ise duvarlar ve mozaik tabanlar

²³⁴ Pamir, s. 953.

²³⁵ CALAENCE S. FISHER, "Bath B, House A and Roman Villa", **Antioch on the Orontes 1. The Excavations of 1932**, (Ed. G.W. Elderkin), Princeton 1934b, s. 8.

yenilenerek mozaikler daha sade bir görünüm almıştır. Bu yapı katına ait mozaik taban, M.S. 4. yy'a tarihlenmektedir²³⁶.

²³⁶ DORO LEVİ, **Antioch Mosaic Pavements 1-2**, Princeton 1946, s. 27-28.

SONUÇ

Antakya'daki Narlıca ve Çekmece hamamlarının hangi tarihte inşa edildiği konusunda bize kesin bilgi verebilecek yazılı belge bulunamamasına karşın, yapının plan ve mimari özelliklerine, mozaik tabanına, kazılarda ele geçen küçük buluntularla tarihleme yapma olanağı bulunmaktadır.

Narlıca ve Çekmece hamamları kent surlarının dışında, zengin arazi sahiplerinin ve tüccarların oturduğu kent merkezinin yakınlarındaki köy veya kasaba halkına hizmet etmiştir. Arkeolojik verilerin yardımıyla, Narlıca Hamamı'nı M.S. 4. yy'a; Çekmece Hamamı'nın ilk evresi M.S. 2. yy'a, ikinci evresi M.S. 4. yy'a aittir.

Narlıca Hamamı'nın portikolu giriş-geçiş mekânları (vestibulum), soyunma-giyinme mekanı (apodyterium), soğukluk (frigidarium), sıcak yıkanma öncesi ılıkılık mekânı (tepidarium), sıcak yıkanma mekânı (caldarium), toplantı, spor alanı, servis birimleri ve basilica thermarumu tanımlanmıştır.

Çekmece Hamamı en az 21 m x 20 m' lik bir alana yayılan boyutları ile kareye yakın dörtgen bir planda inşa edilmiştir. Mekânın merkezinde yer alan kare peristilli, havuzlu frigidariumu ve etrafına sıralanan vestibulum, tepidarium ve caldariumu tanımlanmıştır.

Narlıca Hamam yapısı bu dönem için bilinen tipik hamam plan uygulaması olan sıralı, küçük boyutlu hamam tipine girmektedir. Anadolu'da plan bakımından benzediği örnekler şöyledir: Duro Europos (E3 Hamamı), (Suriye) Side (Agora Hamamı), Aspendos (Büyük Hamam), Didim (Geç Roma Hamamı), Amorium (Amorium Hamamı)' örnekleridir. Çekmece hamamının Anadolu'da plan bakımından benzediği örnekler ise Perge (Güney Kapısı Hamamı) ve Milet (Faustina Hamamları) hamamlarıdır.

Hamamların ısıtma sistemine ait hypokaust taban ve üzerinde pilae kalıntıları tespit edilmiştir. Praefurnium ise sadece Narlıca Hamamı'nda mevcuttur. İki praefurniuma sahip Narlıca Hamamı'nda ana praefurnium aynı zamanda su ısıtılmasında da kullanılmıştır. Hamamların üst örtüsüne ilişkin az miktarda kalıntı günümüze ulaşmıştır. Narlıca Hamamı'nda frigidariumun merkezi kısmen kubbeye benzemektedir. Çekmece Hamamı'nda ise yapının tahribatından dolayı üst örtü sistemi hakkında bilgi sahibi olamıyoruz.

Narlıca Hamamı'nda, opus mixtum ve opus latericium, Çekmece Hamamı'nda, opus latericium, kısmen opus reticulatum ve opus mixtum duvarlar ile inşa edilmişlerdir.

Hamamlar kuzey-güney eksen üzerinde yer alan kaba dörtgen veya kare alana yayılan bir form göstermektedir. Mekânlar sıralı tip planına göre dizilmiş olup hamam içindeki hareketin odak noktası frigidariumdur. Frigidarium, incelenen hamamlarda yapının merkezini oluşturmakta, toplanma ve hareketin yönlendirildiği hem başlangıç hem de bitiş mekânı olarak en özenilen mekân görünümü taşımaktadır. Frigidarium yıkanma işlevinden çok, hareketin buluşma noktası olarak önem kazanmıştır.

Mozaik kaplama frigidarium, piscina ya da soğuk yıkanma havuz tabanında, sıcak yıkanma havuz tabanında ve vestibulumda kullanılmıştır. Sıcak yıkanma havuzunda sade mozaik kaplama kullanılmış, diğer mekânlar ise tamamen canlı figüratif sahneler ve geometrik motifler içeren mozaiklerle süslenmiştir. Avlu ve servis birimleri gibi ikinci derece öneme sahip birimlerde harç veya taş kaplama uygulanmıştır. Hamam mekânlarının kullanım amacı, özellikle frigidarium ve buna bağlı mekanlarda karşımıza çıkmaktadır.

Bezeme bakımından, M.S. 4. yy'da inşa edilmiş Narlıca Hamamı'nda Soteria, Apolauis ve hayvan figürleri en göze çarpan mekânlarında, geometrik motifler ise yan mekânlarda kullanılmıştır. Çekmece Hamamı'nda ise geometrik motiflerden oluşan paneller peristilli frigidariumun portikolarında ve diğer mekânlarda kullanılırken, binaya ilk girişte yer alan vestibulumda kötü bakışlardan koruyucu figürlü mozaik kaplama uygulanmıştır. M.S. 4. yy hamamlarındaki tabanından duvarına kadar bezenmesindeki canlı ve neşeli figüratif anlatım, toplumun hamam yapılarına sanatsal

yaklaşımını, zevkini ve refah düzeyini yansıtmaktadır. Bu dönemde Antiocheia'nın siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel yaşamının üst noktalarda olduğunu göstermektedir.

Kent merkezi dışındaki Narlıca ve Çekmece hamamları kendine özgü planları ve süslemeleri ile kent merkezindeki imparatorluk tipi hamamların kasabadaki karşılığını temsil ederler. Narlıca Hamamı, imparatorluk tipi hamamlarda görülen sekizgen frigidarium formunu ve simetrik aksiyal yerleşim planını uygulamaya çalışırken, doğu ve batı yanda simetri bozulmuş, aksiyal yapılanma kırılmıştır. Oysa, Anadolu ve Yakındoğu'da küçük boyutlu hamamlarda simetrinin bozulması daha çok M.S. 5. yy'da yaygınlık gösterir²³⁷. Bu bağlamda erken bir örnek oluşturan Narlıca Hamamı, bir bakıma zengin arazi sahiplerinin imparatorluk tipi hamamlara öykünmelerini yansıtırken, mimarideki uygulama bozukluğunu ve anıtsal boyutlar açısından eksikliğini zengin süslemeleri ile aşmaya çalışmıştır.

²³⁷ Nielsen, s. 114.

KAYNAKÇA

- ABBASOĞLU, HALUK, **Pamphylia Bölgesi Roma Devri Hamamları**, (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1982, s. 5.
- ABBASOĞLU, HALUK, **Hamam**, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, İstanbul 1997, s. 750-751.
- ADAM, JEAN PIERRE, **Roman Building: Materials and Techniques**, Indiana Univercity Press, Londra 1994, s. 265.
- AKÇAY, BUKET, **Perge Güney Hamamı Heykeltıraşlık Eserleri**, (Basılmamış Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 6-7.
- ALP, SEDAT, **Konya civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972.
- BAYDUR, NEZAHAT, **İmparator Julianus**, Arkeoloji ve Sanat Yayinevi, İstanbul 1999.
- BEVAN, EDWYN ROBERT, **The House Of Seleucus V1**, USA 2007a.
- BEVAN, EDWYN ROBERT, **The House Of Seleucus V2**, USA 2007b.
- BİÇER, SEDAT, **Karabük İli, Eskipazar İlçesi, Hadrianoupolis Antik Kentinde Geç Antik Dönem Yapılarından A Hamamının Koruma Önerisi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2010.
- BOUCHIER, ETUDE SUR, **A Short History Of Antioch**, Londra 1921.
- BRÖDNER, ERICA, **Die Römischen Thermen und das Antike Badewesen**, Darmstadt 1983.
- CAMPBELL, WILLIAM ALEXANDER and RICHARD STILLWELL, "Catalogue of Mosaics, 1937-1939, **Antioch on the Orontes 3. The Excavations 1937-1939**", (Ed. R. Stillwell), Princeton 1941, s. 171- 219.

- CASSANA, JESSE and TONY JUSON WILKINSON, , “Settlement and Landscapes in the Amuq Region”, In Yener, K. Aslıhan (Ed.) , **The Amuq Valley Regional Projects Volume 1, Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta, Turkey**, 1995-2002 (pp. 25-45), Oriental Institute Publications, University of Chicago Press, Chicago 2005
- COUSİN, C., DESCHAMPS, G. **Inscriptions Magnesie de du Meandare**, Paris, 1888.
- COŞKUN, AYTAÇ, **Salamis Antik Kenti Roma Hamamı**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- ÇİĞ, MUAZZEZ İLMİYE, **Gilgames Tarihte İlk Kral Kahraman**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.
- DEIGHTON, HILARY J., **Eski Roma Yaşantısında Bir Gün**, Homer Kitabevi, İstanbul 2002.
- DEMİRCİOĞLU, HALİL, **Roma Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Dictionnaire Archeologique des Techniques**, Bain, Paris 1963.
- DOWNEY, GRANVILLE, “Greek and Latin Inscriptions”, **Antioch on the Orontes 3. The Excavations 1937- 1939**, (Ed. R. Stillwell), Princeton 1941, s. 83-115.
- DOWNEY, GRANVILLE, **A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest**, Princeton University, New Jersey 1961.
- DOWNEY, GRANVILLE, **A History of Antioch in Syria: From Seleucus to the Arab Conquest**, Princeton 1966.
- EYİCE, SEMAVİ, vd., “Hamam”, **Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi**, İstanbul 2007.
- FAGAN, GARRETT G., **Bathing in Public in the Roman World**, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1999.
- FARRINGTON, ANDREW, “The Roman baths of Lycia an architectural study”, The British Institute Of Archaeology At Ankara, Ankara 1995, s. 20-40.
- FİŞHER, CALAENCE S., “Bath B, House A and Roman Villa”, **Antioch on the Orontes 1. The Excavations of 1932**, (Ed. G.W. Elderkin), Princeton 1934b, s. 9-18.
- GRAINGER, JOHN D., **The Cities of Seleukid Syria**, Oxford University Press, Oxford 1990.
- GİNOUVES, RENE, **Balaneutike-Recherches Sur Le Bain Dan L’antiquite Grecque**, Paris 1962.

- HARRİSON, TİMOTHY P., vd. "The Tayinat Survey", In Yener, K. A. (Ed.), **The Amuq Valley Regional Projects, Volume 1 Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta, Turkey**, 1995-2002, 91 Oriental Institute Publications, Chicago 2005, s. 183-190.
- HARVEY, SUSAN ASHROOK, "Antioch and Christianity", In Kondoleon, (Ed. Christian), **Antioch The Lost Ancient City**, Princeton University Press, New Jersey 2000, s. 39-48.
- HEREDOTOS, **Herodot Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2004.
- JORDAN, BORİMİR ve JOHN PERLİN, "Solar Energy Use and Litigation in Ancient Times", **Solar Law Reporter I. 3**, 1979, s. 583-584.
- JONES, ARNOLD HYOH MARTİN, **Cities of The Eastern Roman Provinces**, The Clarendon press, Oxford 1937.
- JONES, RİCHARD DUNCAN, **The Economy of the Roman Empire**, Cambridge University Press, Cambridge 1982.
- KENNEDY, HUGH, "Antakya Byzantium'dan İslama Dönüş", (Ed. John Rich), **Geç Antik Çağda Kent İçinde**, İstanbul 1999, 176-191.
- KONDOLEON, CHRİSTİNE, **Antioch The Lost Ancient City**, Princeton, New Jersey 2000.
- KRAMER, SAMUEL NOUH, **Tarih Sümer'de Başlar**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- KRENCKER, DANİEL, **Die Trierer Kaiserthermen: Trierer Grabungen und Forschungen**, I, 1, Augsburg, Dr. Benno Filser Verlag, 1929.
- KRETZSCHMER, FRİTZ, **Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.
- LASSUS, JEAN, "La Mosaique de Yakto", **Antioch on The Orontes 1. The Excavations of 1932**, (Ed. G. W. Elderkin), Princeton 1934, 114-156.
- LEVİ, DORO, **Antioch Mosaic Pavements 1-2**, Princeton 1946.
- LİBANIÜS, **The Julianic Orations 1**, Harvard University Press, Harvard 1969.
- LİBANIÜS, **Selected Orations 2**, Harvard University Press, Harvard 1978.
- LİDDELL, HENRY GEORGE, **ScottGreek-English Lexicon**, Oxford at the Clarendon Press, Oxford 1901.
- LİEBESCHUETZ, JOHN HUGO WOLFGANG, **Antioch City and Imperial Administration in the Later Roman Empire**, Oxford at the Clarendon Press, Oxford 1972.

- MAGİE, DAVID, **Roman Rule in Asia Minor**, Princeton University, New Jersey 1950.
- MALALAS, JOHN, **The Chronicle**, Melbourne 1984.
- MALALAS, JOHN, **The Chronicle**, Sydney, 1986.
- MARTIALİS, MARCUS VALERİUS, **The Epigrams of Martial**, (Ed. E. Capps, T. E. Page, W. H. D. Rouse) Londra, New York University Press, New York 1920, s. 48.
- MARTIALİS, MARCUS VALERİUS, **Epigrams**, Harvard University Press, Londra 1968.
- MANSEL, ARİF MUFİD, **Ege ve Yunan Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 2004.
- MİLLİCENT, INGLİS THOMAS, **Cassell's Compact Latin-English / English- Latin Dictionary**, New York 1948.
- NAUMANN, RUDOLF, **Eski Anadolu Mimarlığı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.
- NİELSEN, INGE, **Thermae et Balnea**, The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths, I, University Press, Aarhus 1990.
- NİELSEN, INGE, **Thermae et Balnea**, University Press, Denmark 1993.
- NORMAN, ALBERT FRANCİS, **Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius**, University Press, Liverpool 2000.
- ÖMEROĞLU, CEYDA, **Antakya Kentinin Özgünlüğü ve Günümüz Koruma Sorunlarının Antakya Kentsel Sit Alanında İrdelenmesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2006.
- PAMİR, HATİCE, **Seleuceia Pieria**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2001.
- PAMİR, HATİCE, "The Orontes Delta Survey", In Yener, K. A. (Ed.), **The Amuq Valley Regional Projects, Volume 1 Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta**, Turkey, 1995-2002, Oriental Institute Publications, Chicago 2005, s. 67-76.
- PAMİR, HATİCE, "Al Mina and Sabuniye in the Orontes Delta: The Sites", Tsetschladze, In G. R. (Ed.), **Greek Colonisation An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas V1**, Boston: Brill 2006, s. 535-543.

- PAMİR, HATİCE ve GUNNAR BRANDS, **Hatay İli, Antakya ve Samandağ Yüzey Araştırması 2006**, 2. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 2008, s. 393-410.
- PAMİR, HATİCE, “Antakya (Antiocheia ad Orontes)’daki Bazı Hamam Yapılarının Yeniden Değerlendirilmesi, F Hamamı, Narlıca Hamamı ve Çekmece Hamamı”, **Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65. Yaş Armağanı, EUERGETES II. Cilt içinde**, Suna - İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2008, s. 945-962.
- PAMİR, HATİCE, “Alalakh’dan Antiokheia’ ya Hatay’da Kentleşme Süreci”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 12 (6), Hatay 2009, s. 258-288.
- RİNG, JAMES W., “Windows, Baths and Solar Energy in the Roman Empire”, **American Journal of Archaeology** 100, 1996, s. 717-724.
- ROOK, TONY, “The Development and Operation of Roman Hypocausts”, **Journal of Archaeological Sciences** V, 1978, s. 269-282.
- STİLLWELL, RİCHARD, “Outline of the Campaigns”, **Antioch on the Orontes 3, The Excavations 1937-1939**, (Ed. R. Stillwell), Princeton 1941a, s. 1-34.
- STİLLWELL, RİCHARD, “Catalogue of Sculpture”, **Antioch on the Orontes 3, The Excavations 1937-1939**, Princeton 1941c, s. 116-134.
- SÖNMEZ, İHSAN FAHRİ, ve ÖZTÜRK, BÜLENT, “Batı Karedeniz’ de Bir Antik Kent Kazısı: Tios (Filyos)”, **Arkeoloji ve Sanat Yayınları**, 127: 2008, s. 133-146.
- STRABON, LOEB, **Geography VII Books 15-16**, Classical Library, London 1930, s. 241.
- STRECK, MİCHAEL, “Antakya”, **M.E.B. İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1993, s. 456-459.
- TAŞÇIOĞLU, TÜLAY, **The Turkish Hamam**, TTOK Yayınlar, İstanbul 1998.
- TEKİN, OĞUZ, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2008.
- TEMİZ, FEHİME MİNE, **XIX. Yüzyıl ve Sonrasında Antakya’nın Kentsel Mekân Oluşumunda Meydana Gelen Değişiklikler ve Kurtuluş Caddesi**, (Basılmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 2002.
- THATCHER, EDWİN DAİSLEY, “The Open Rooms of the Terme del Foro at Ostia”, **Memoirs of the American Academy in Rome XXIV**, 1956.
- TOLUN, NECİP, ve HATİCE PAMİR (Ed.), **Türkiye Jeoloji Haritası, Hatay**, Ankara 1975.

THUREAU-DANGİN, **Rituels Accadiens**, Paris 1921.

VİTRUVİUS, **De Architectura: On Architecture**, New York.

WAAGE, FREDERİCK O., “Metal and Glass Ware”, **Antioch on the Orontes 1. The Excavations of 1932**, (Ed. G. W. Elderkin), Princeton 1934.

WYCHERLEY, RICHARD ERNEST, “Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?”, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1986, s. 177-187.

WOOLLEY, LEONARD, **Alalakh, An Account of Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949**, Oxford 1955.

www.hatayarkeolojimuzesi.gov.tr/HatayMuzeWeb/flash/main.html. (Erişim Tarihi: 05.01.2014).

www.metamuseum.org. (Erişim Tarihi: 12.06.2014).

www.vroma.org. (Erişim Tarihi: 12.06.2014).

YENER, ASLIHAN K., “The Amuq Valley Regional Projects”, **The Amuq Valley Regional Projects Volume 1: Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta Turkey**, 1995-2002, (Ed. K. A. Yener), Oriental Institute Publications no 131., Chicago 2005a, s. 1-24.

YENER, ASLIHAN K., “Alalakh Spatial Organization”, **The Amuq Valley Regional Projects Volume 1, Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta Turkey**, 1995-2002, (Ed. K. A. Yener), Oriental Institute Publications no 131., Chicago 2005b, s. 99-144.

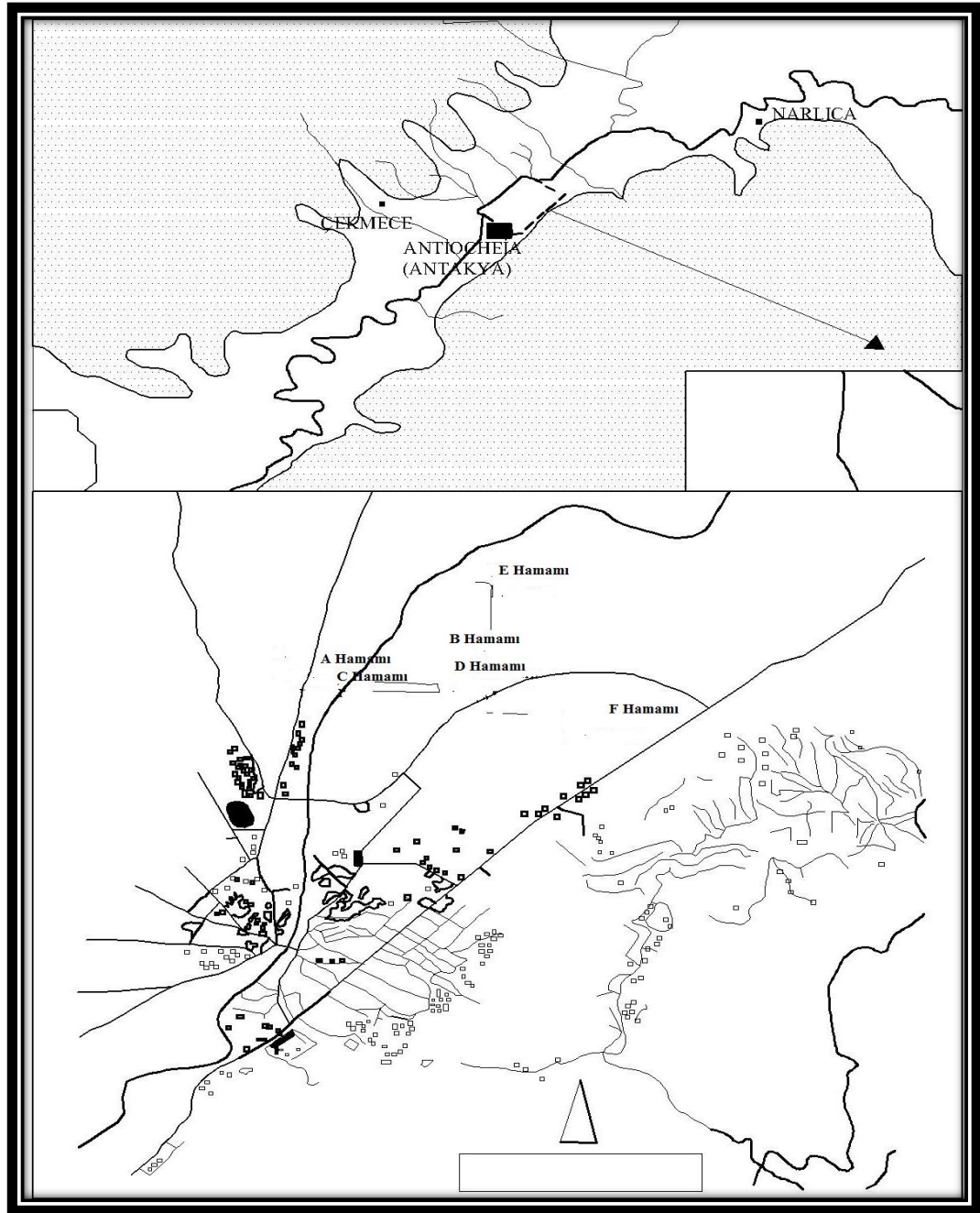
YEGÜL, FİKRET, **Baths and Bathing in Classical Antiquity**, MIT Press, New York 1992.

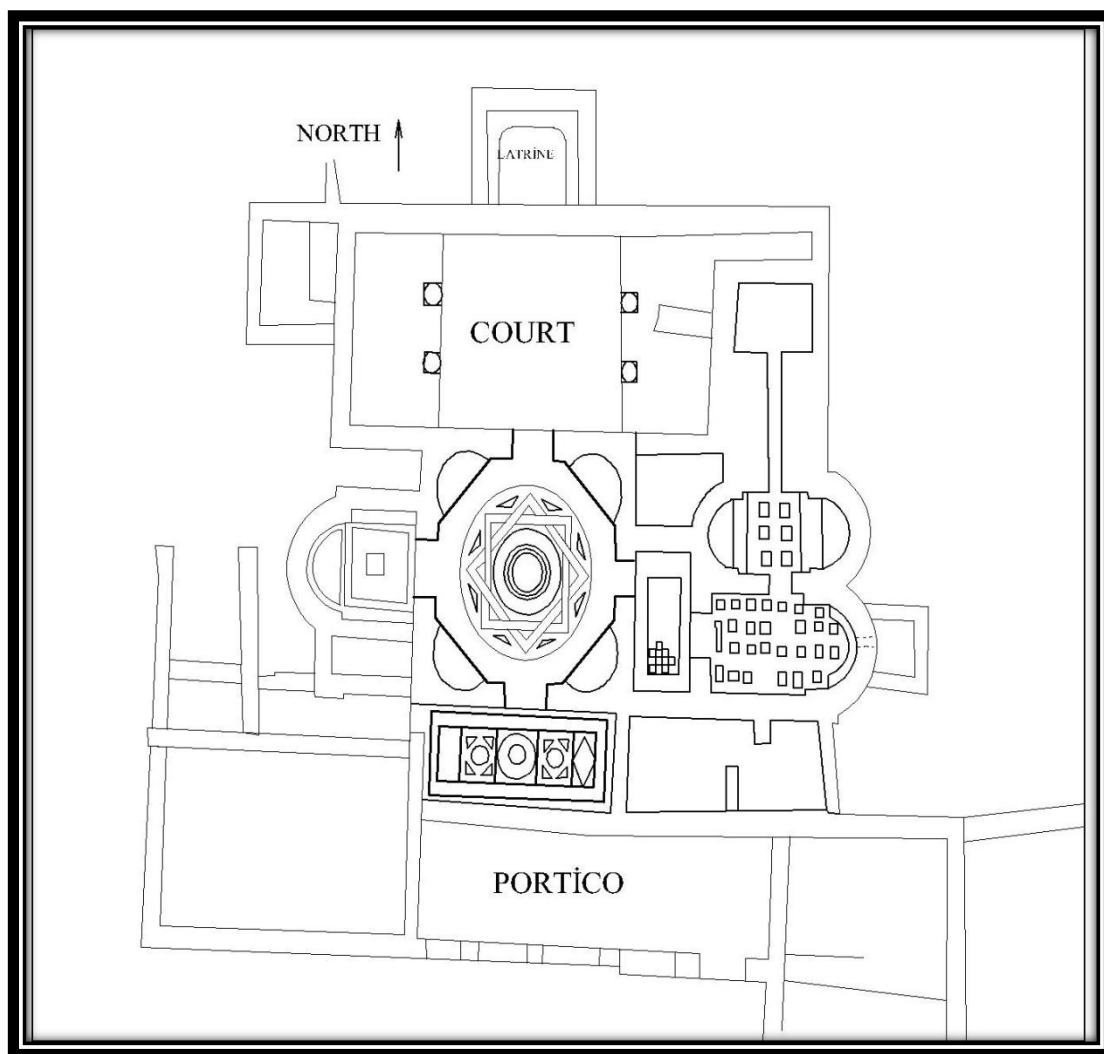
YEGÜL, FİKRET, **Antik Çağ’da Hamamlar ve Yıkanma**, Homer Kitabevi, İstanbul 2006.

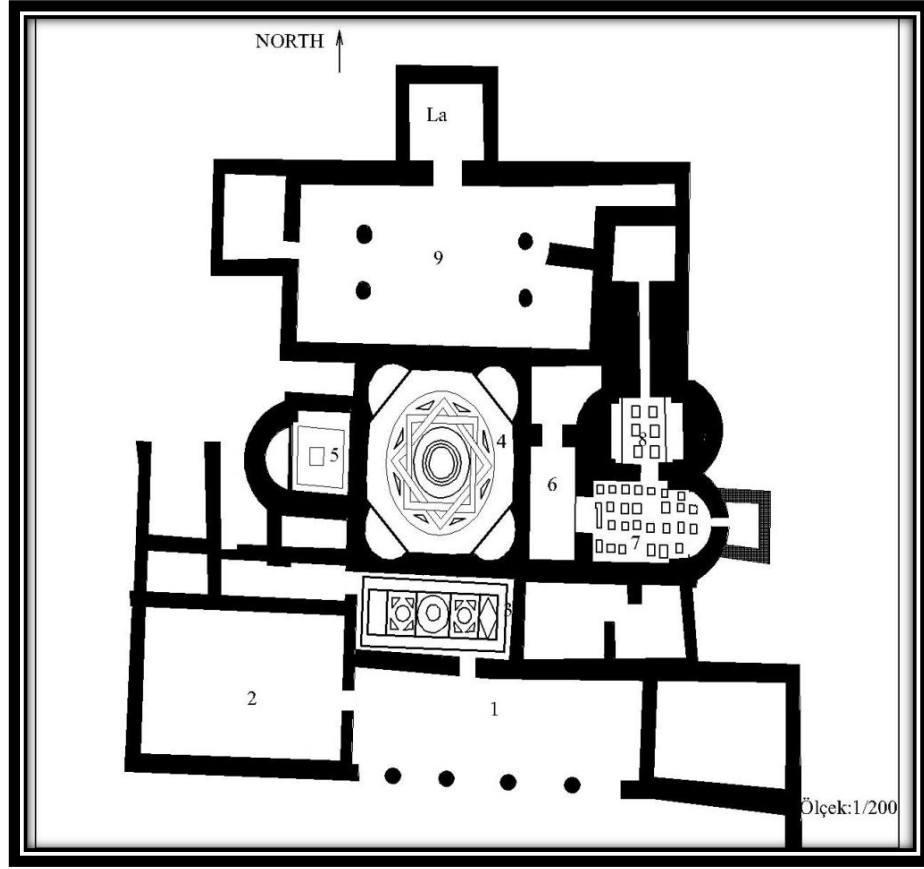
YEGÜL, FİKRET, **Roma Dünyasında Yıkanma**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.

LEVHALAR

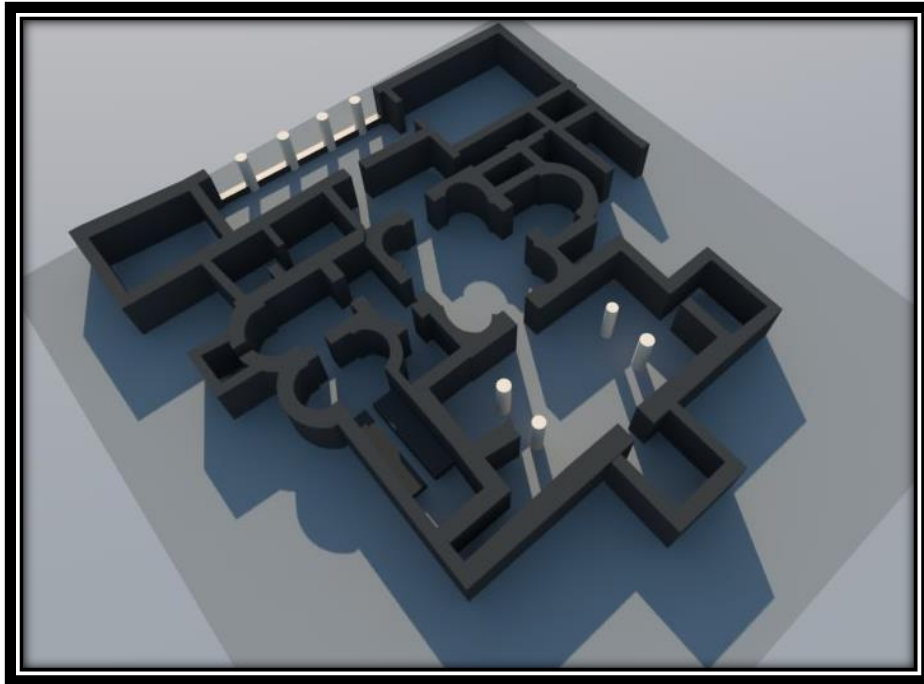
Levha I

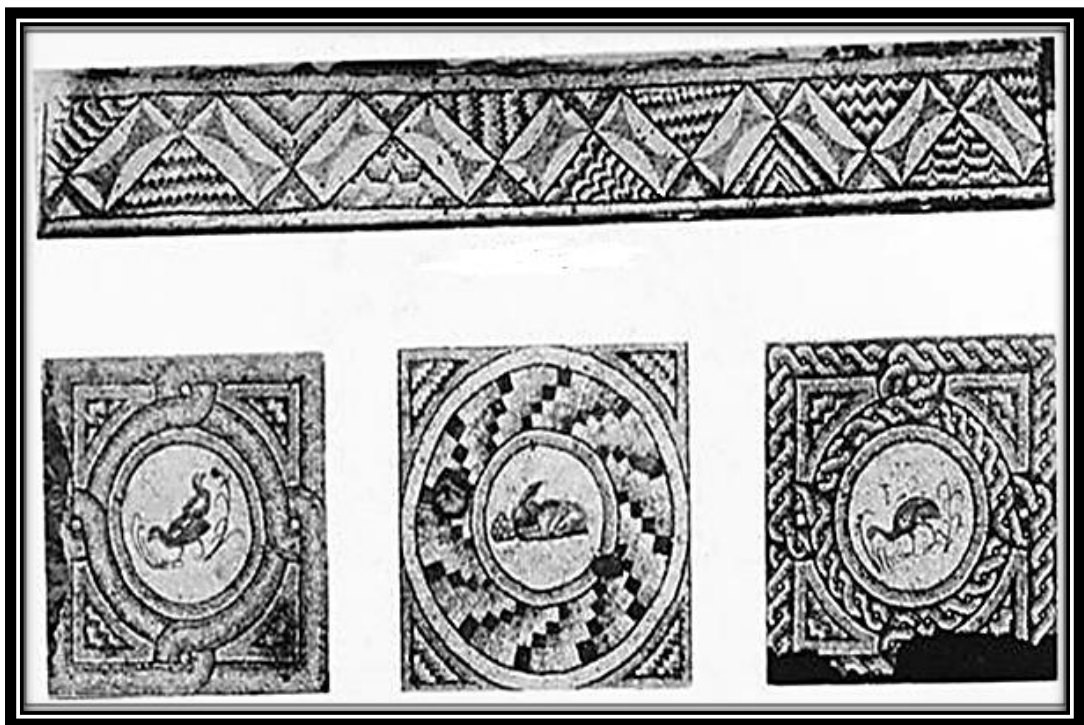
a

b

a

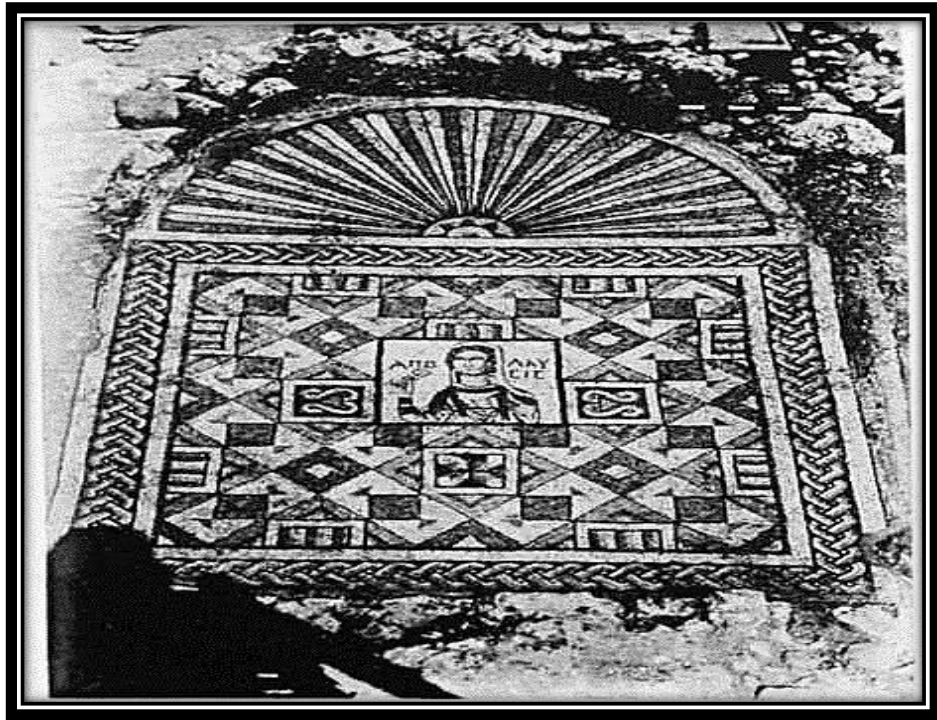
b

a

b

a

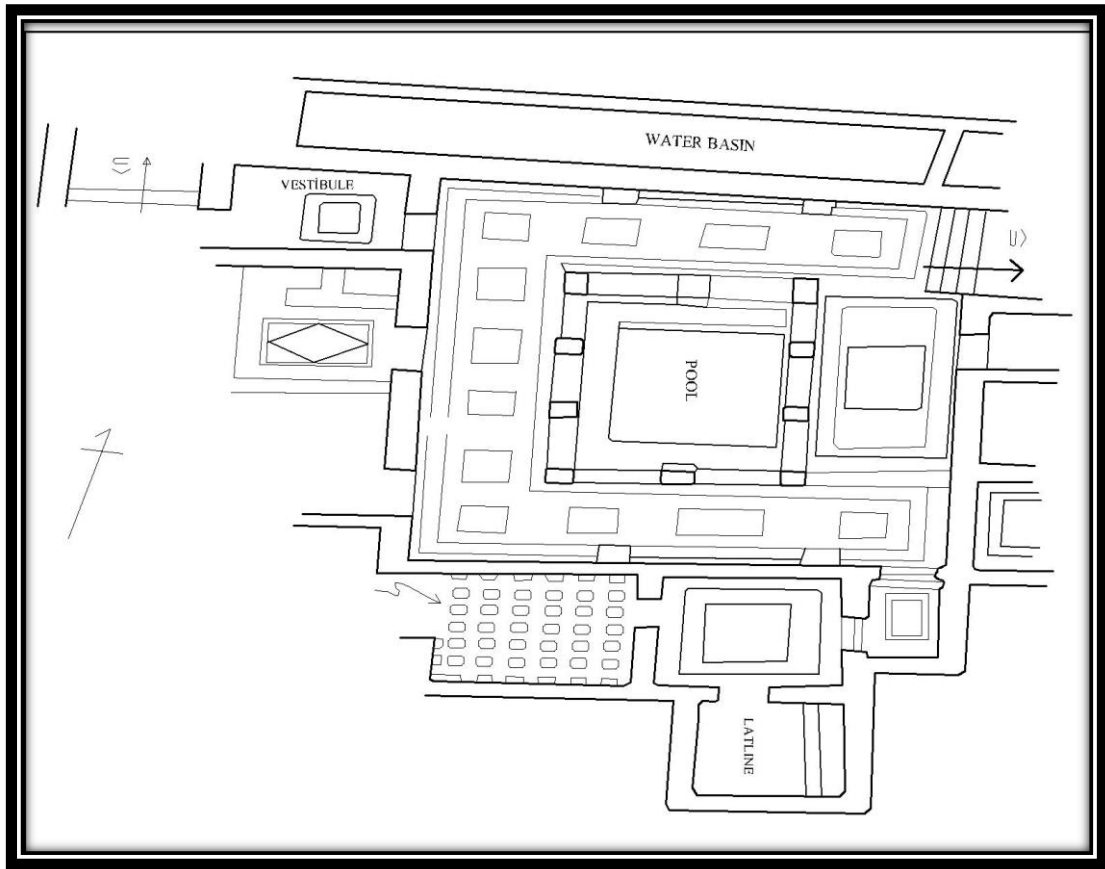
b

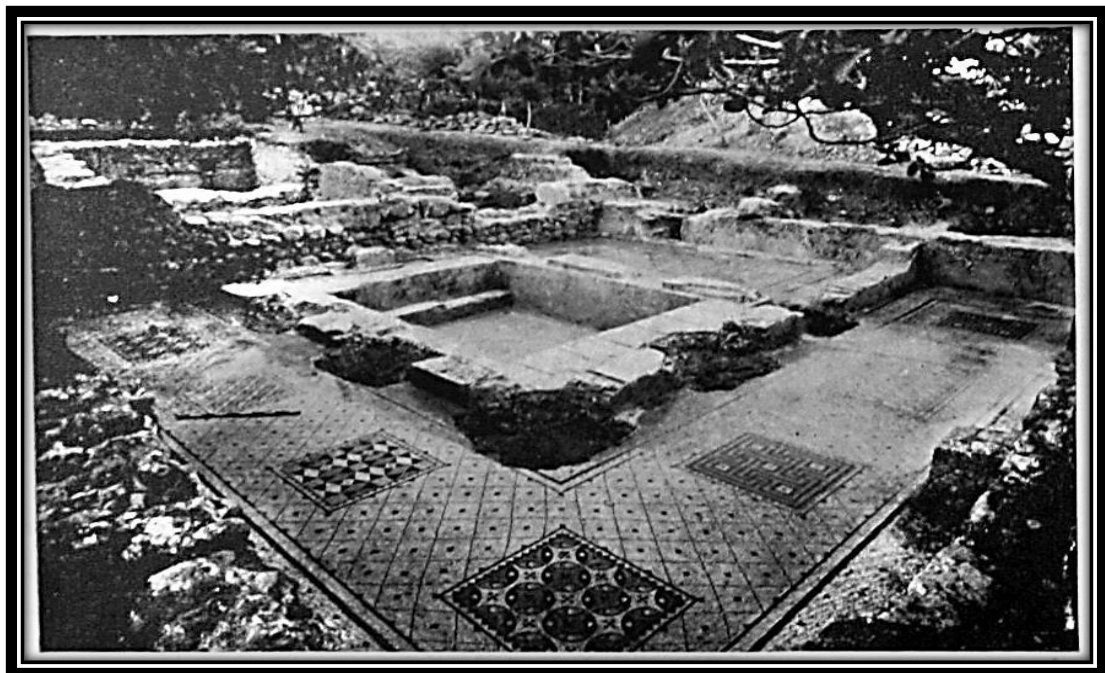
a

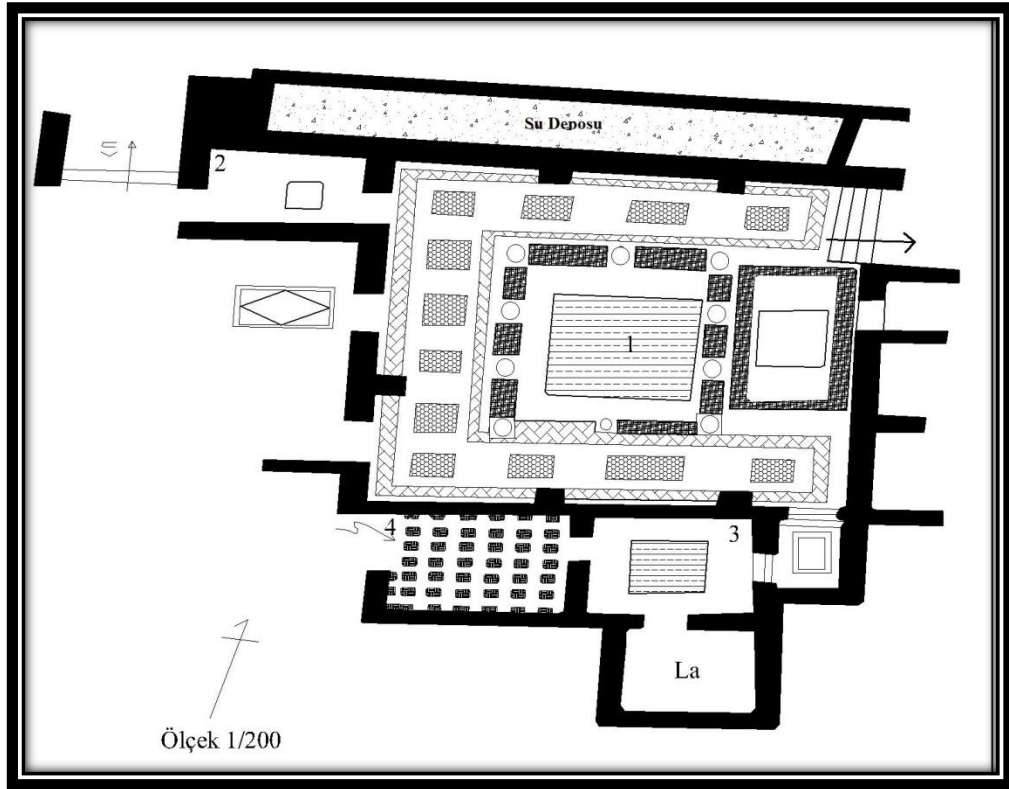
b

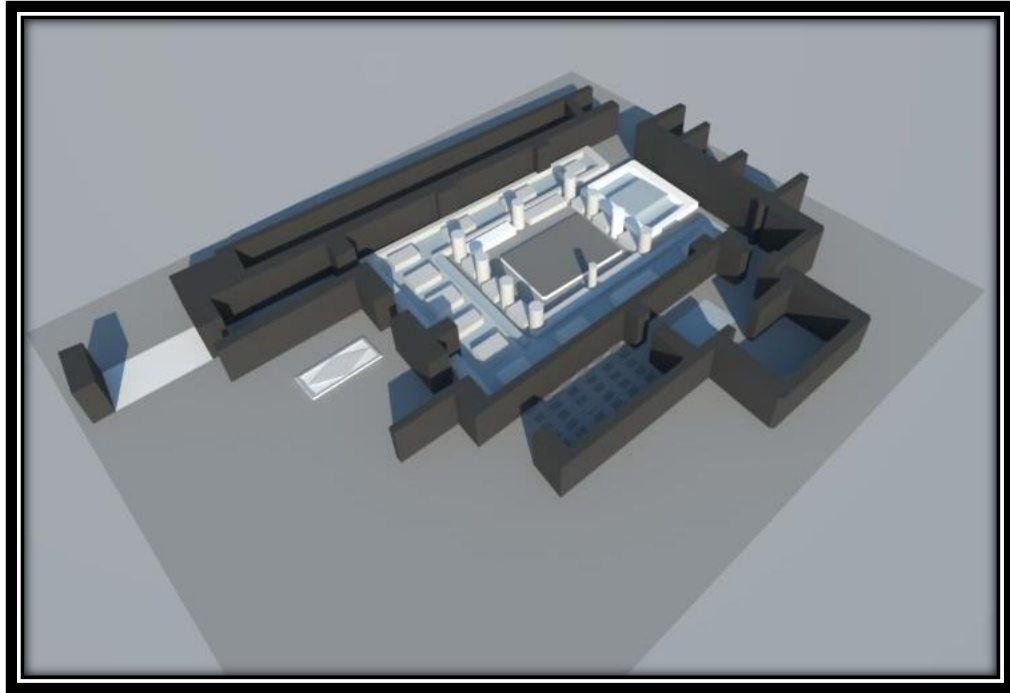
a

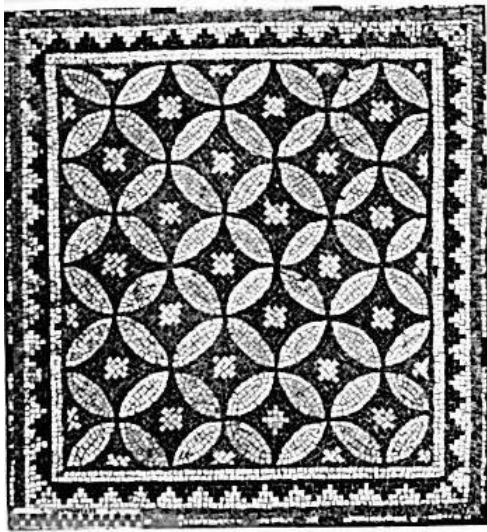
b

a

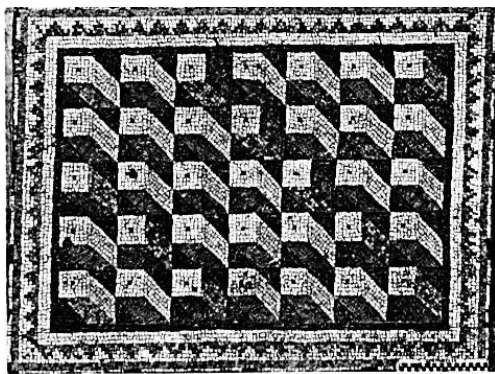
b

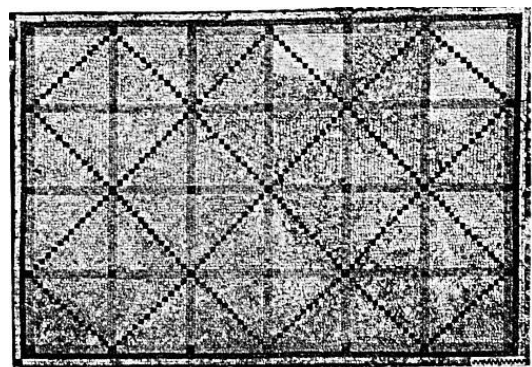
Panel A, K

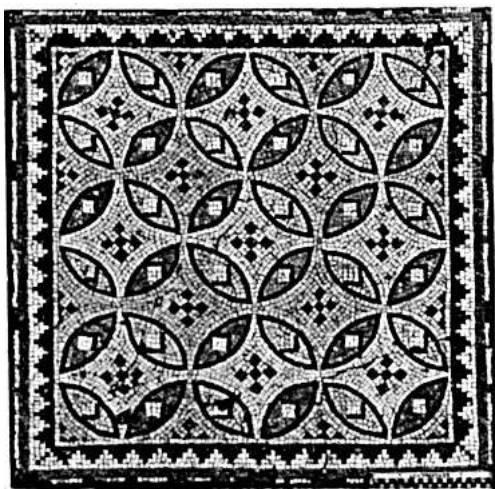
Panel B, D, F, H

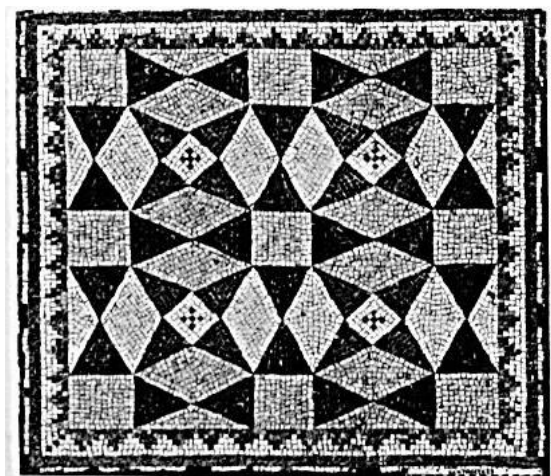
Panel C, G

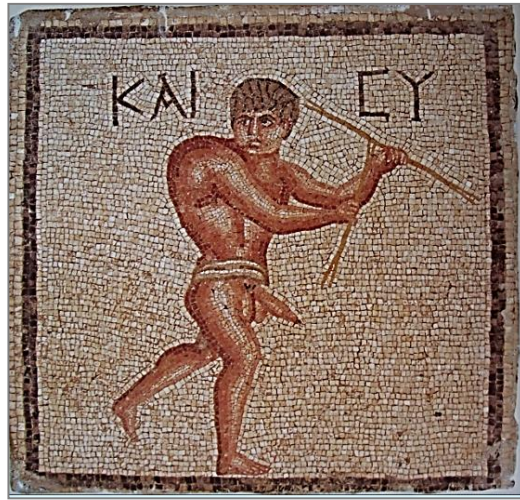
Panel E

Panel I, L

Panel J, M

a

b

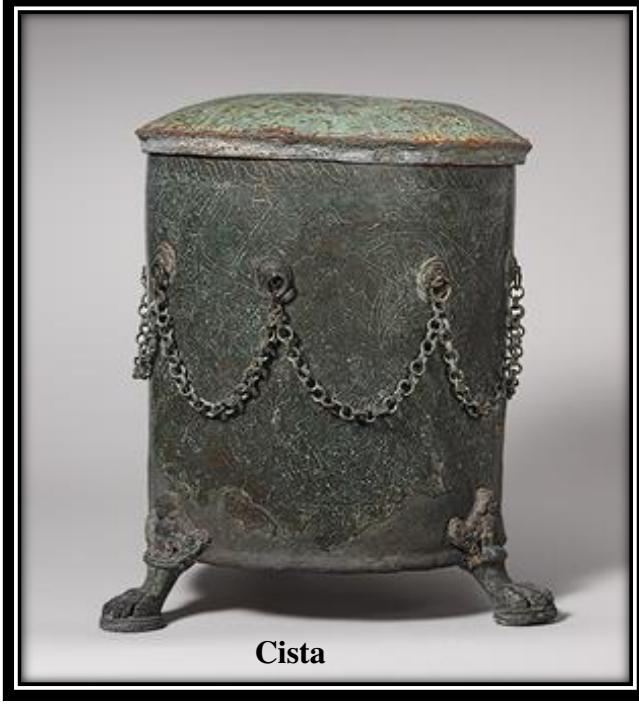
c

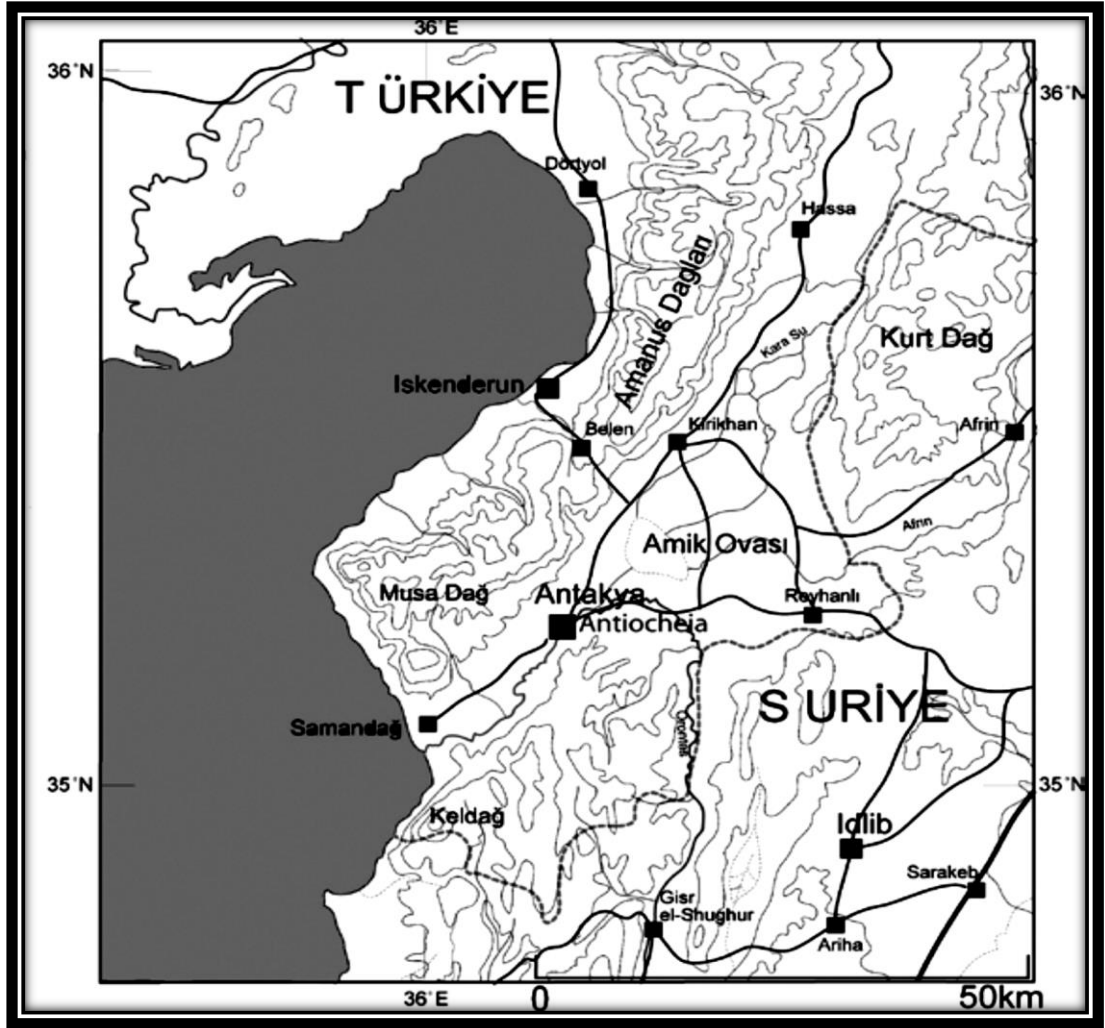

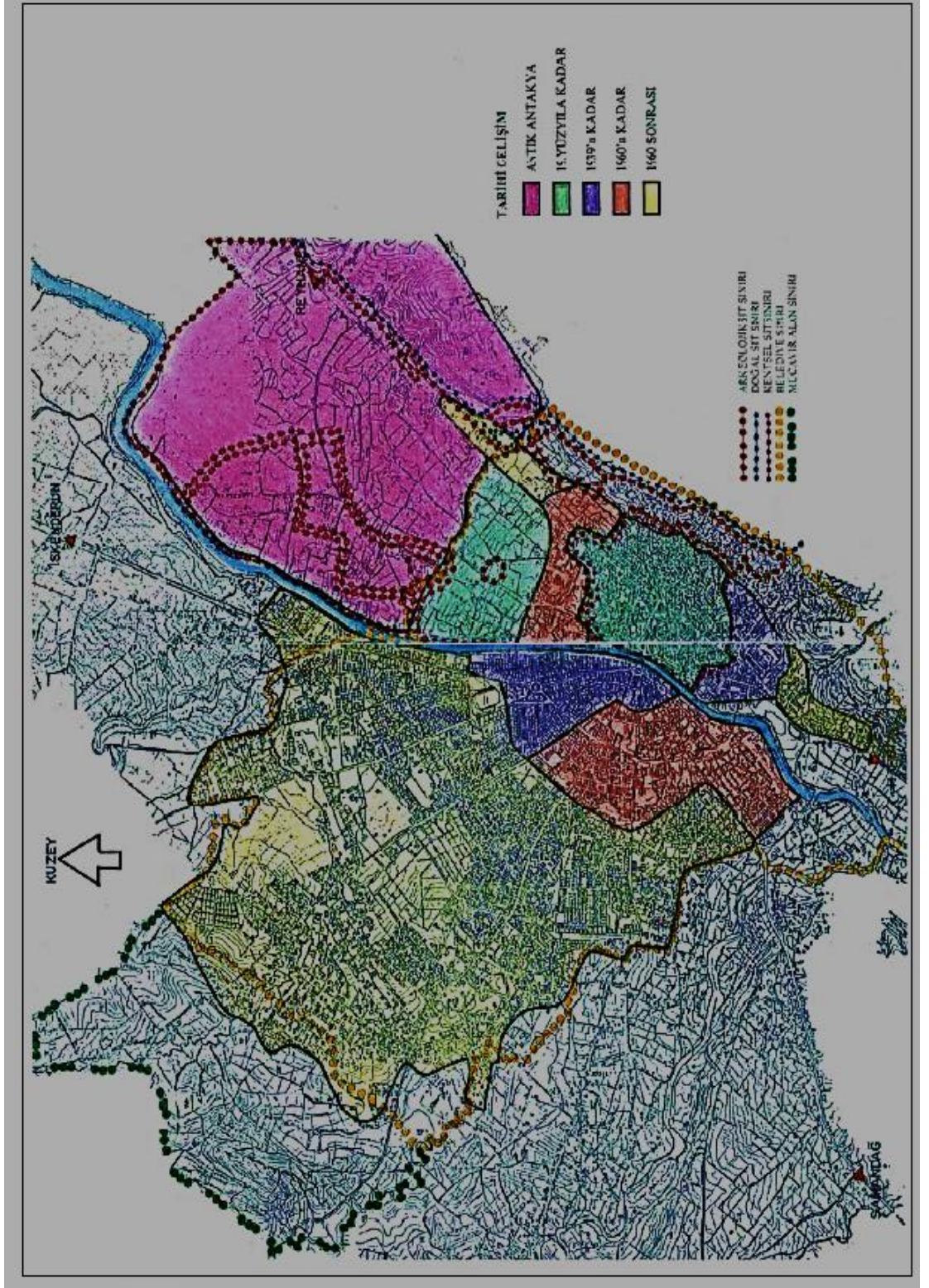
a

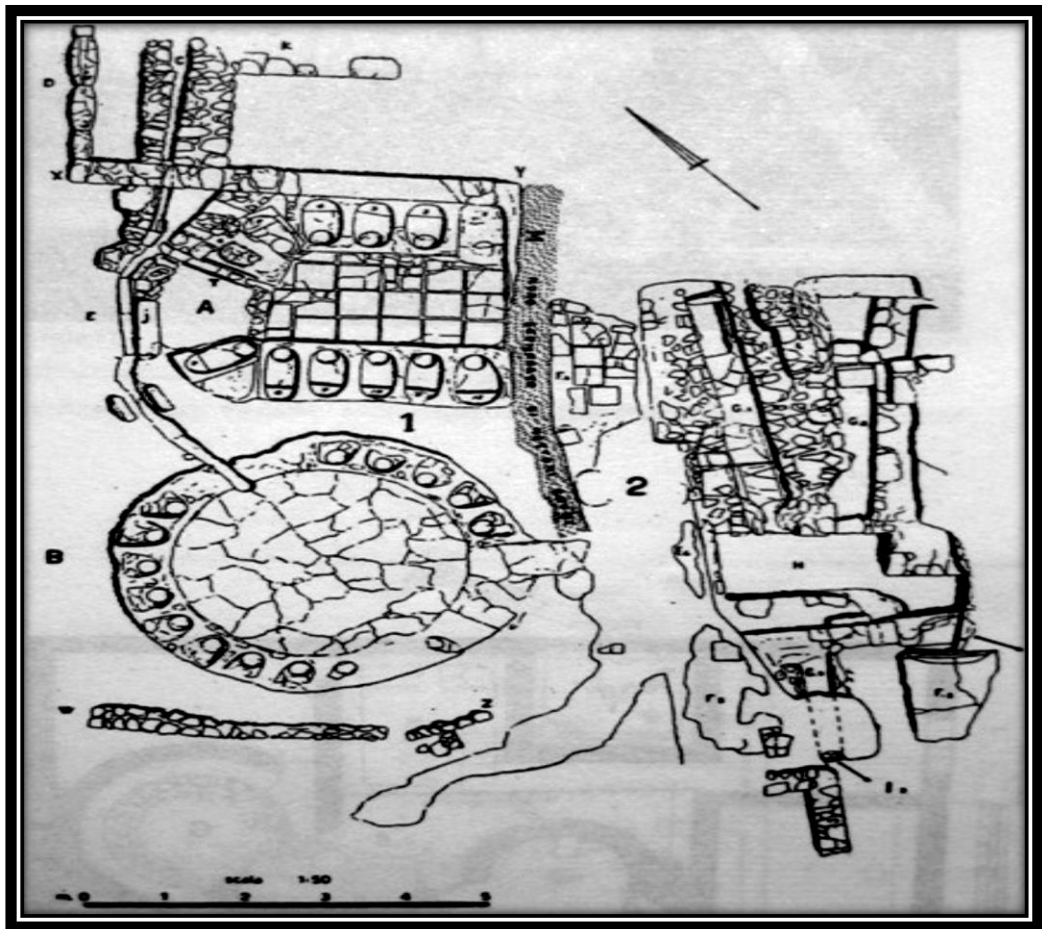

b

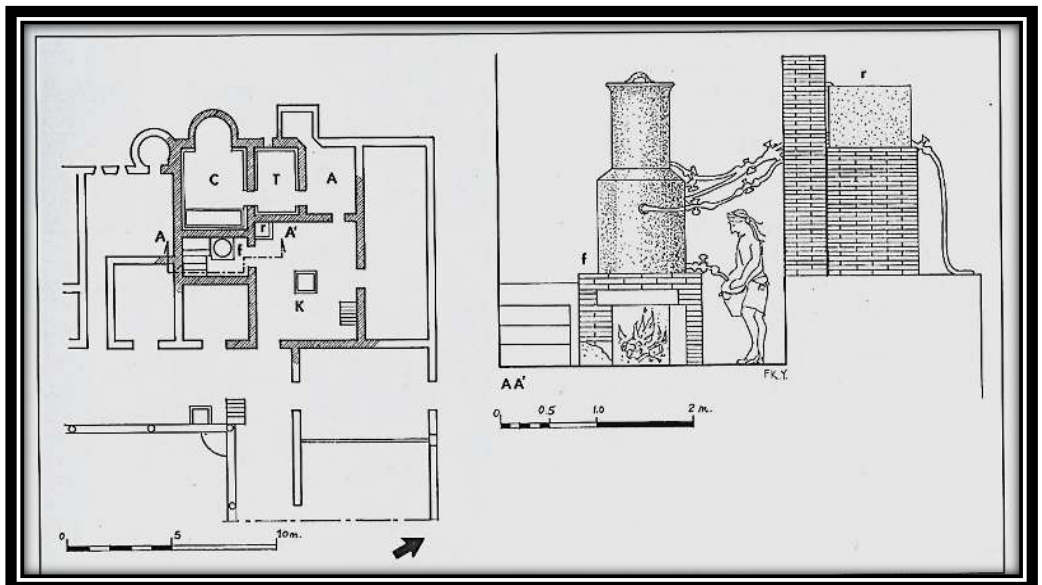

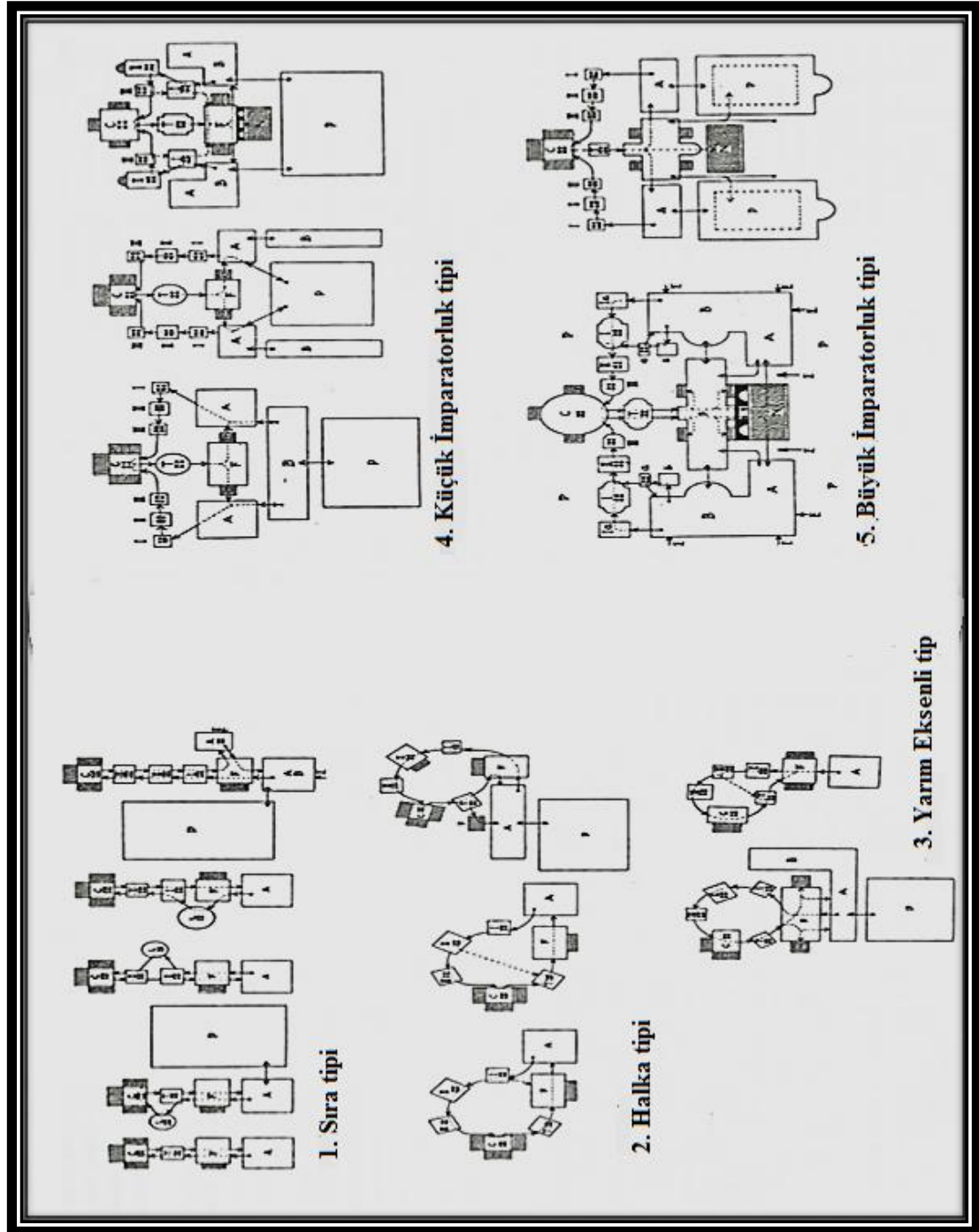

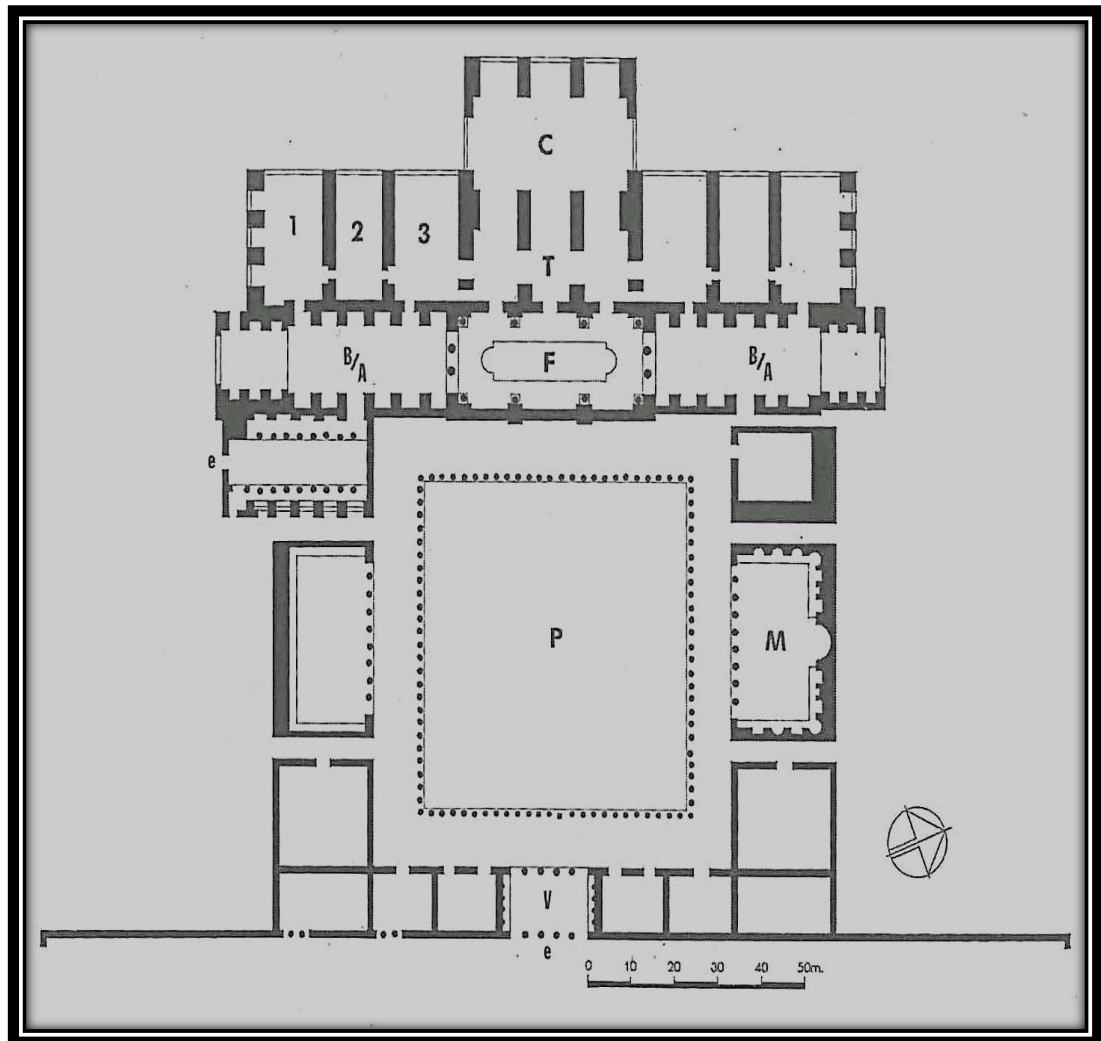

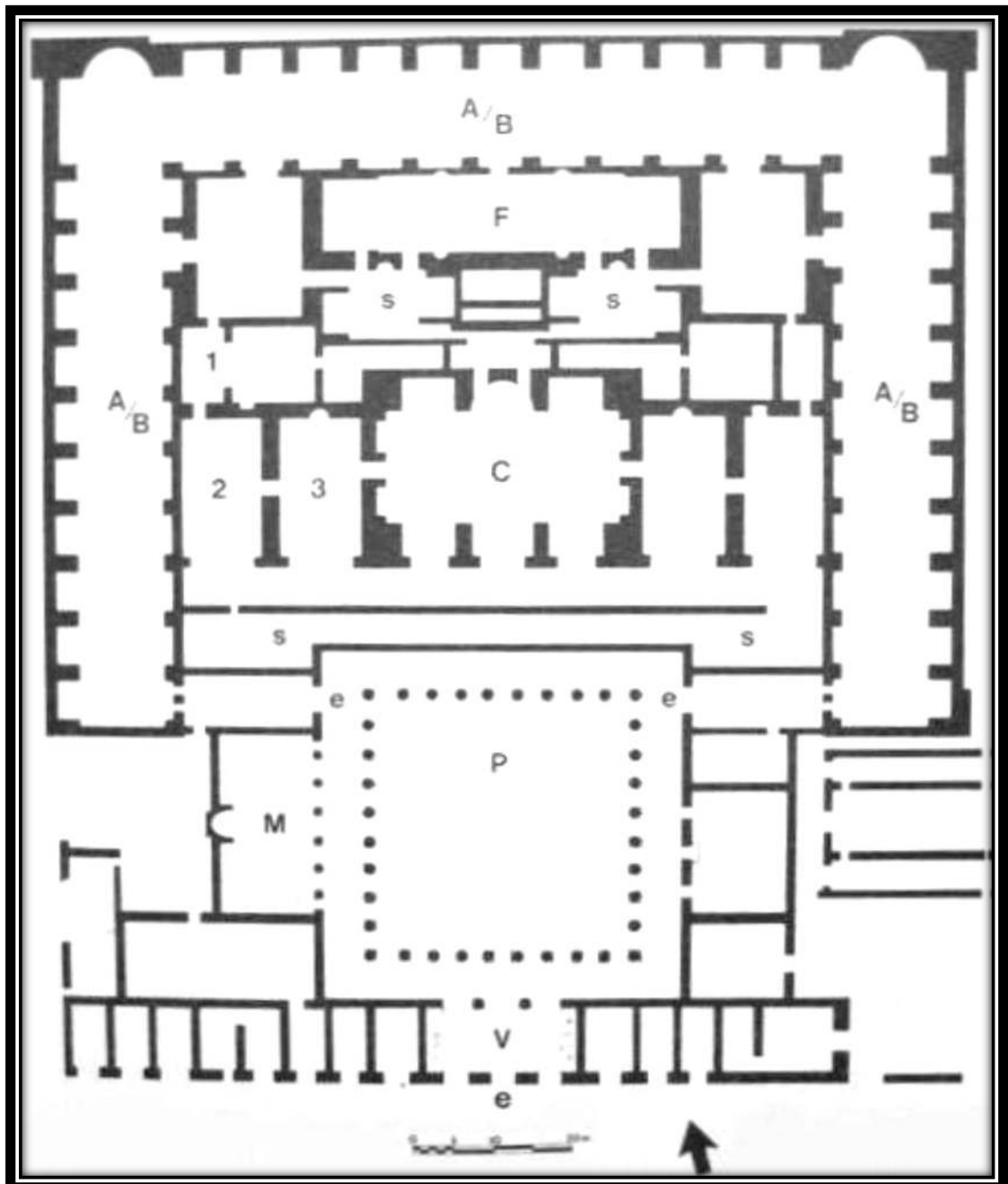
a

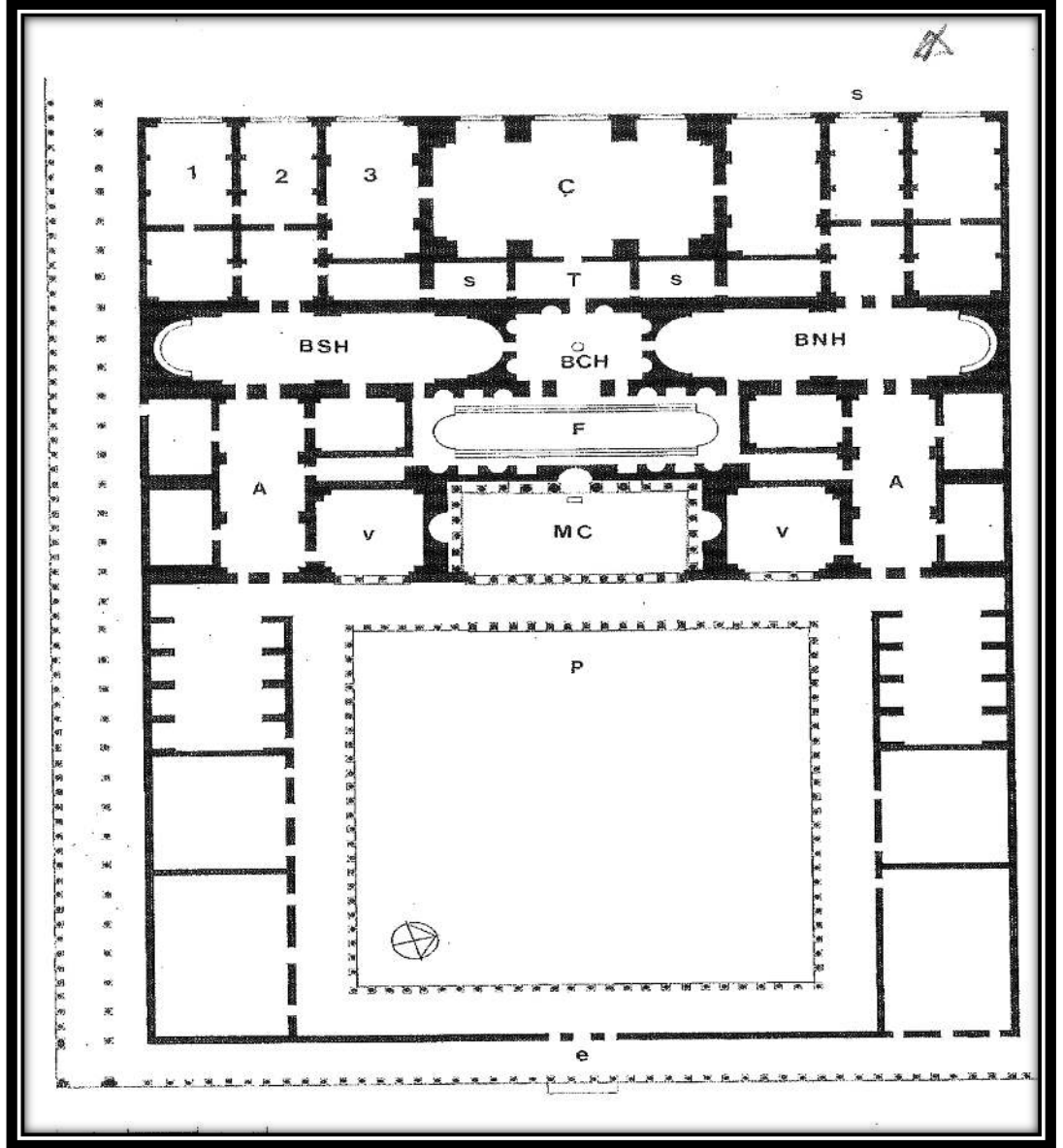

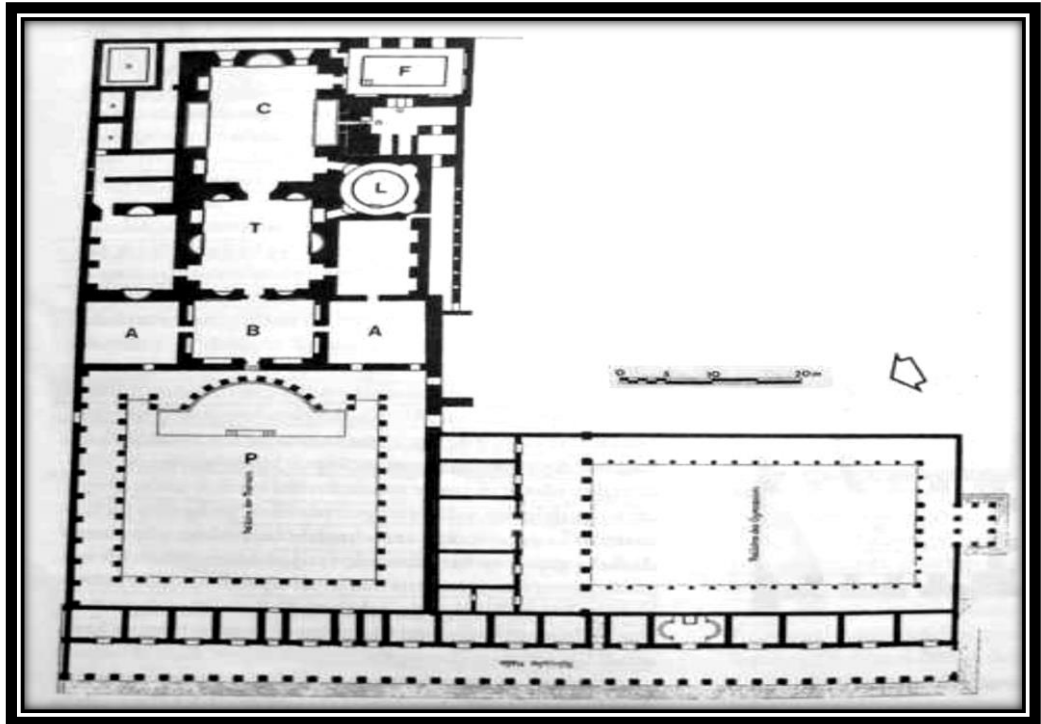
b

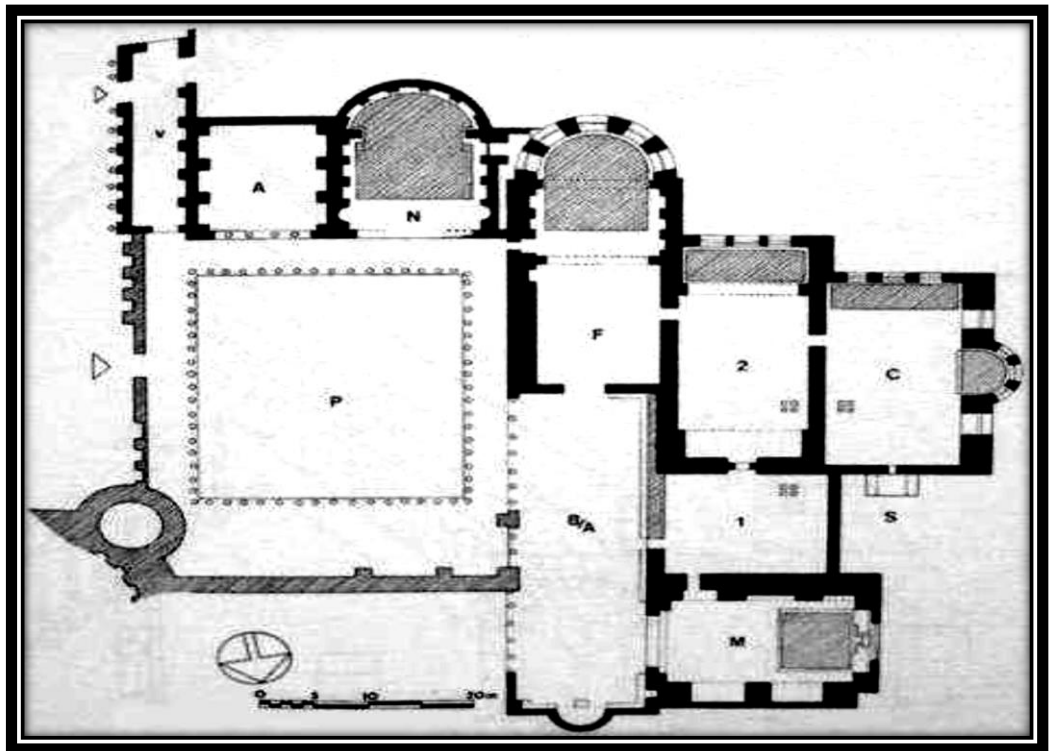

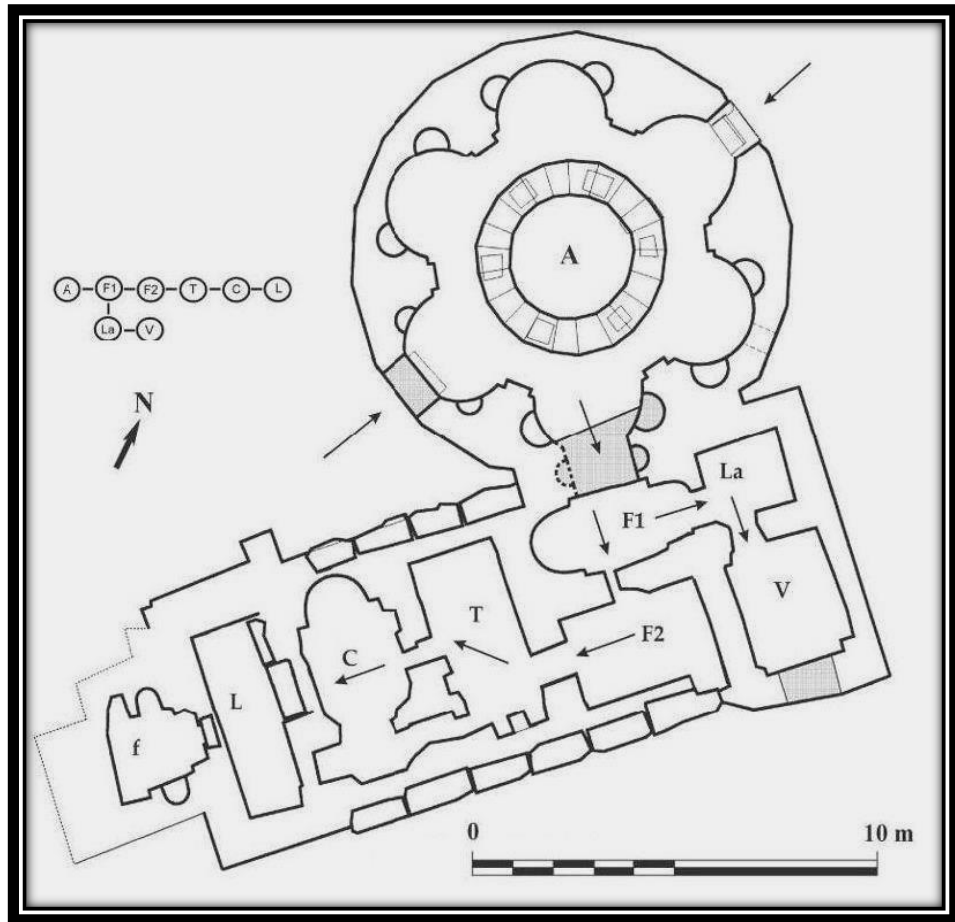

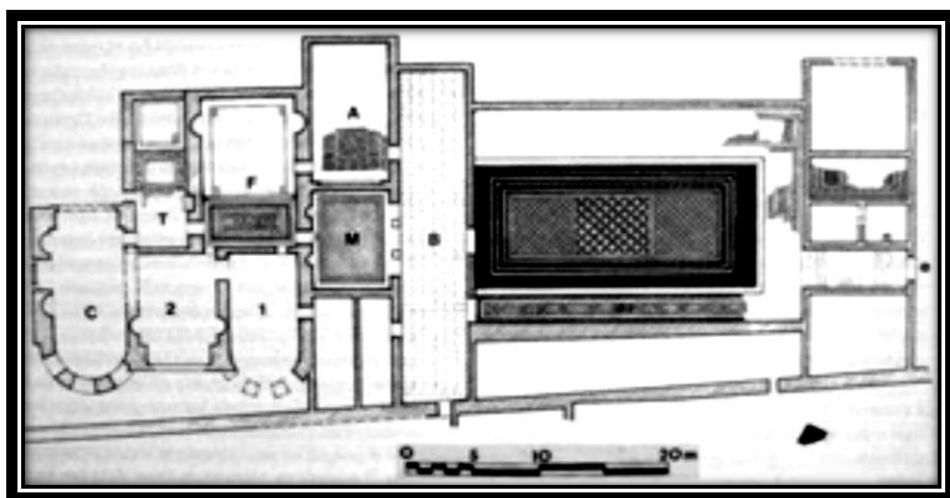
a

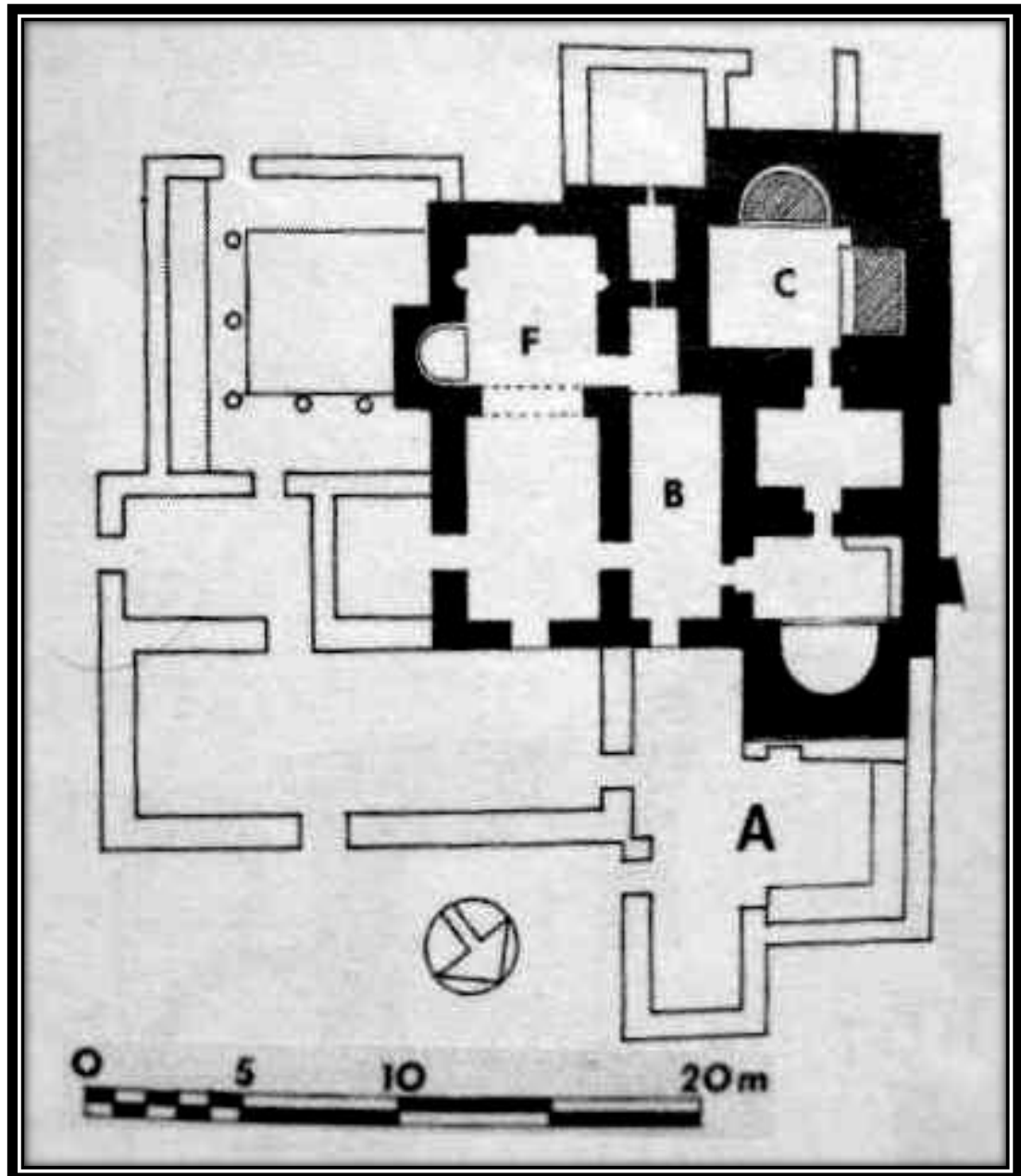
b

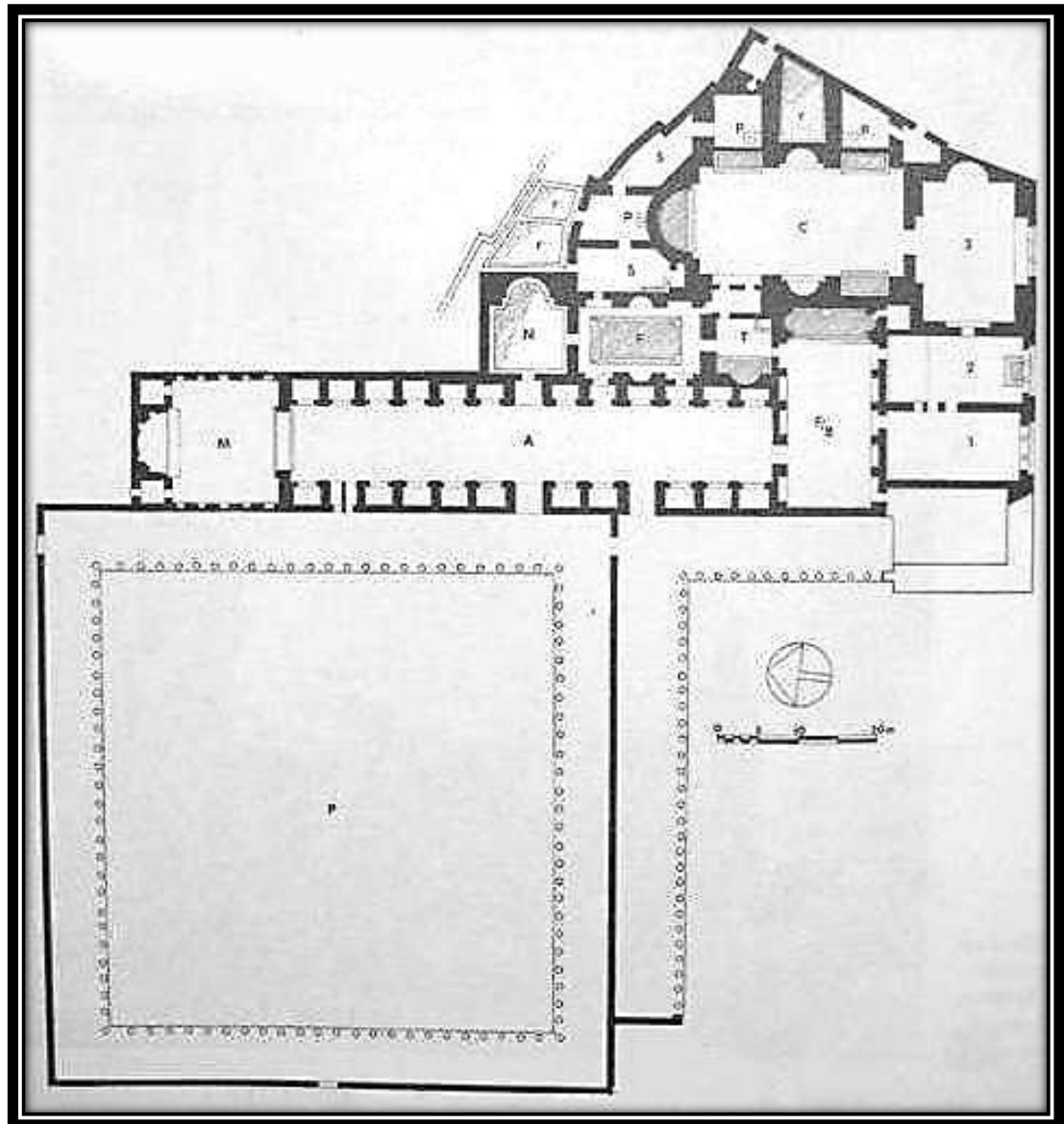

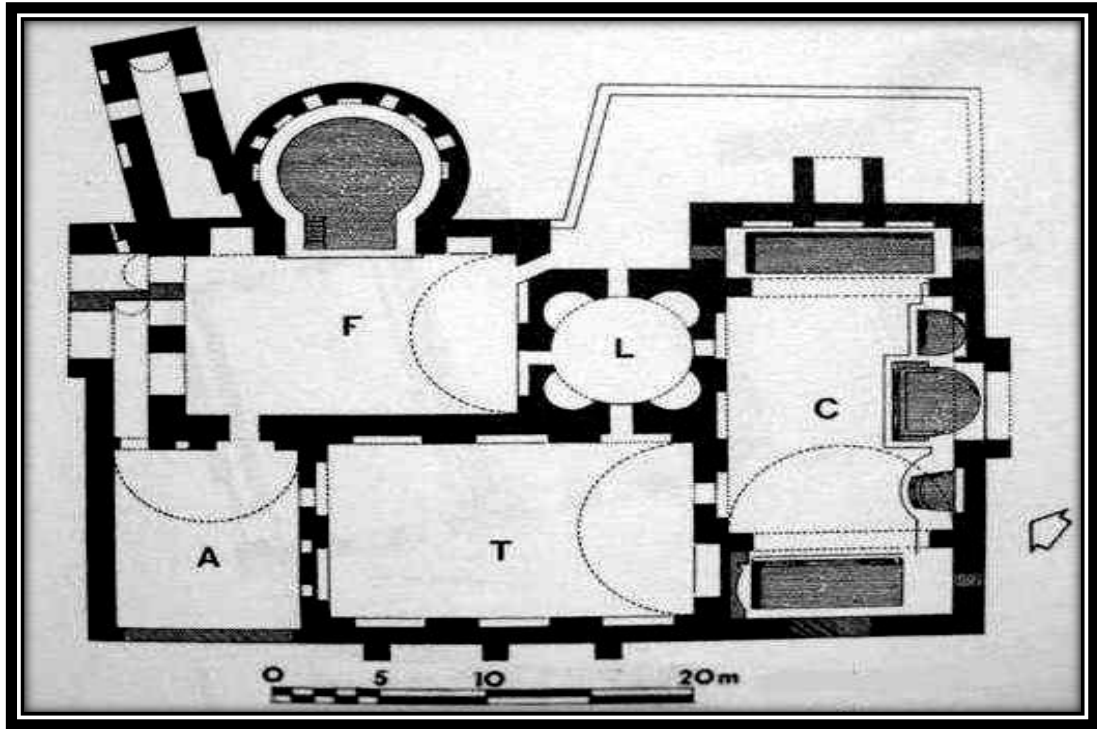
a

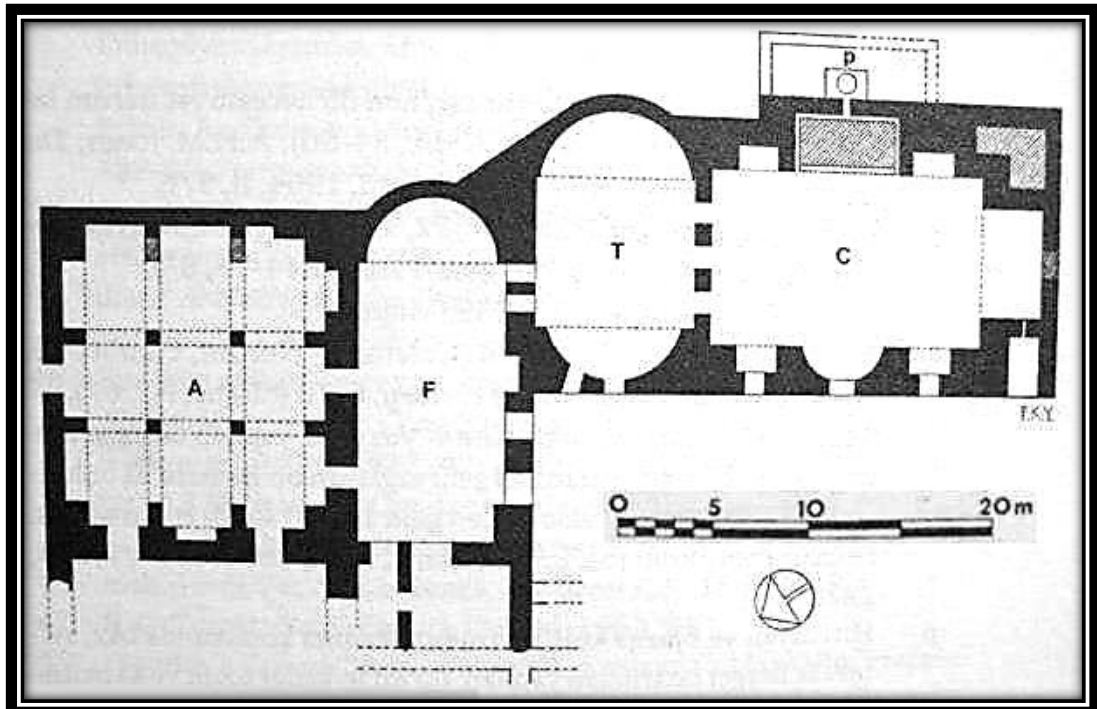
b

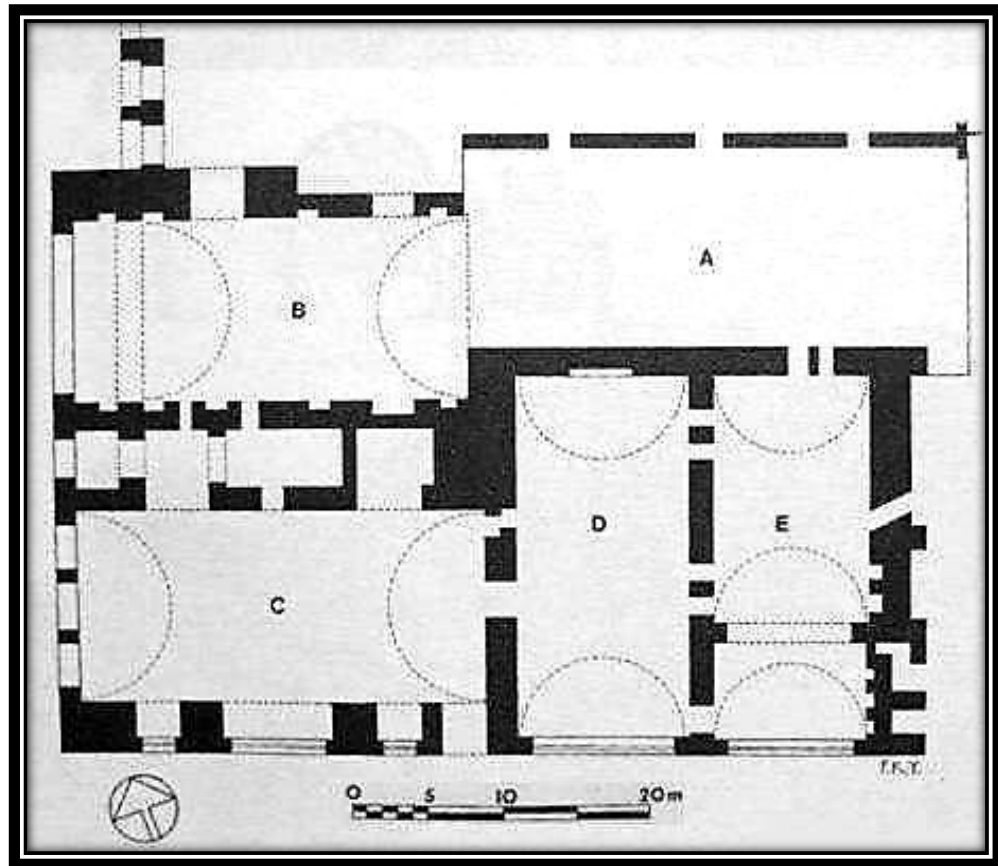

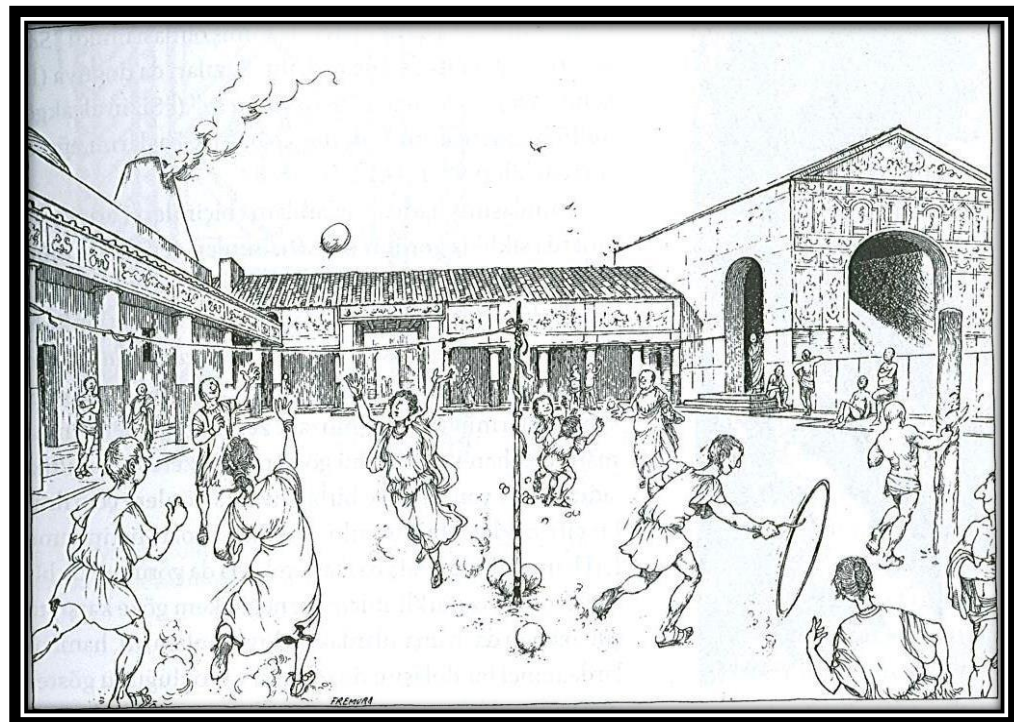
a

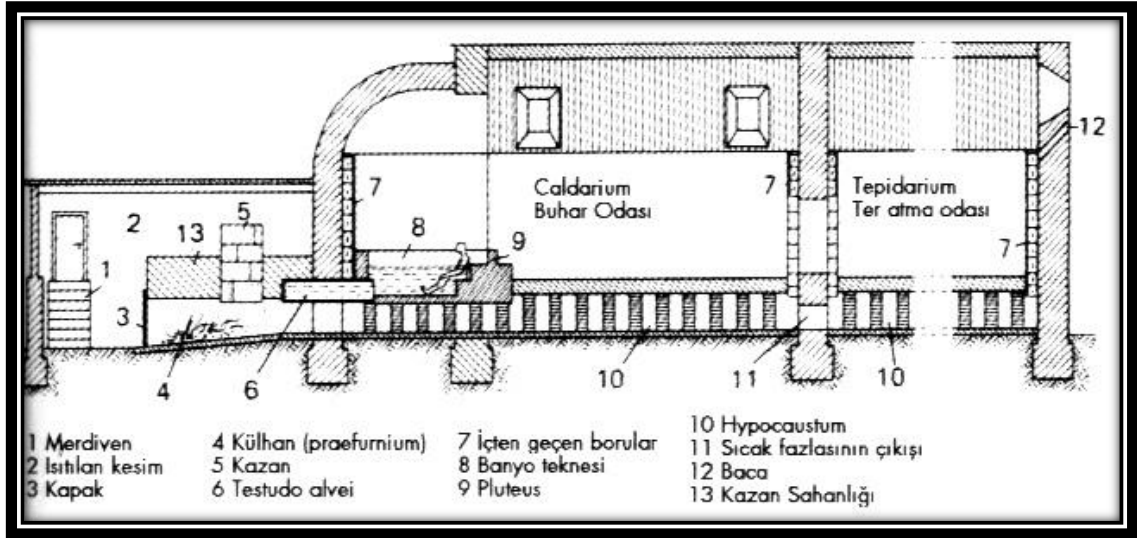
b

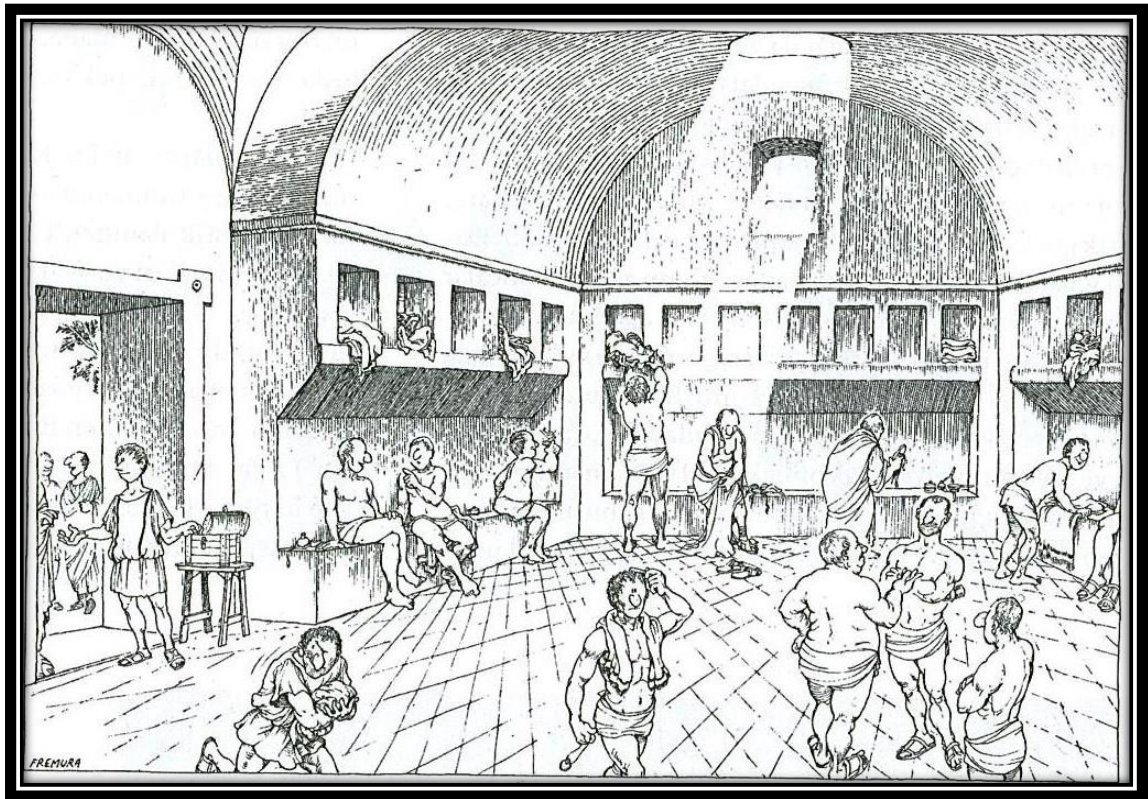
a

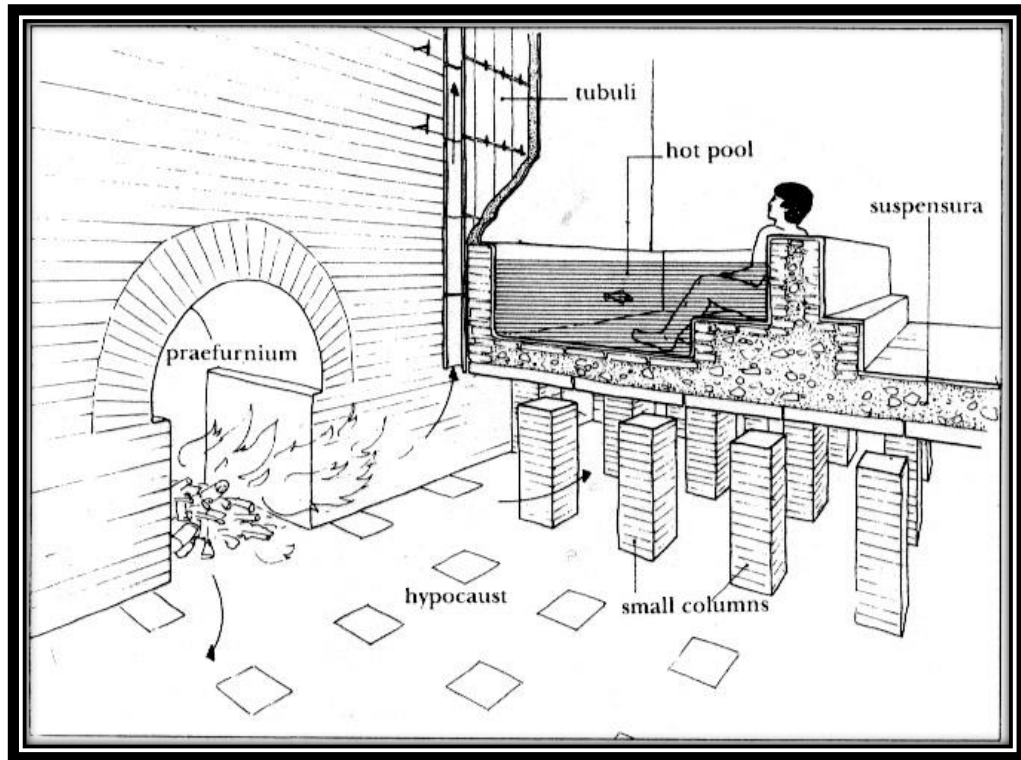
b

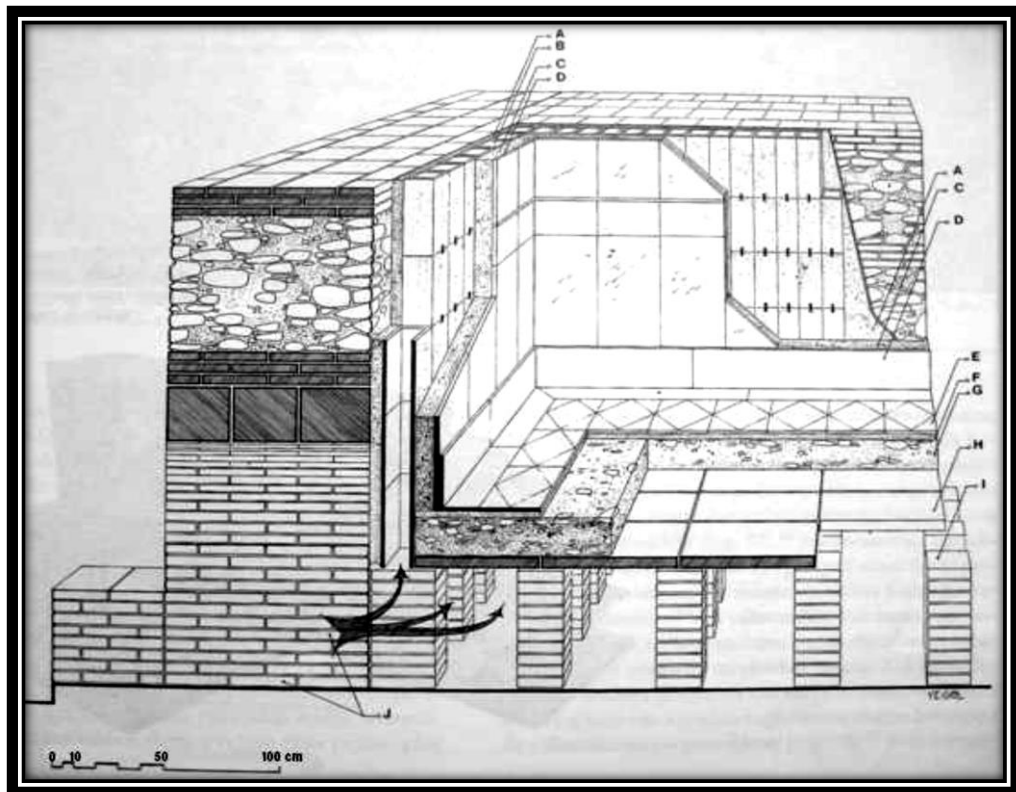
a

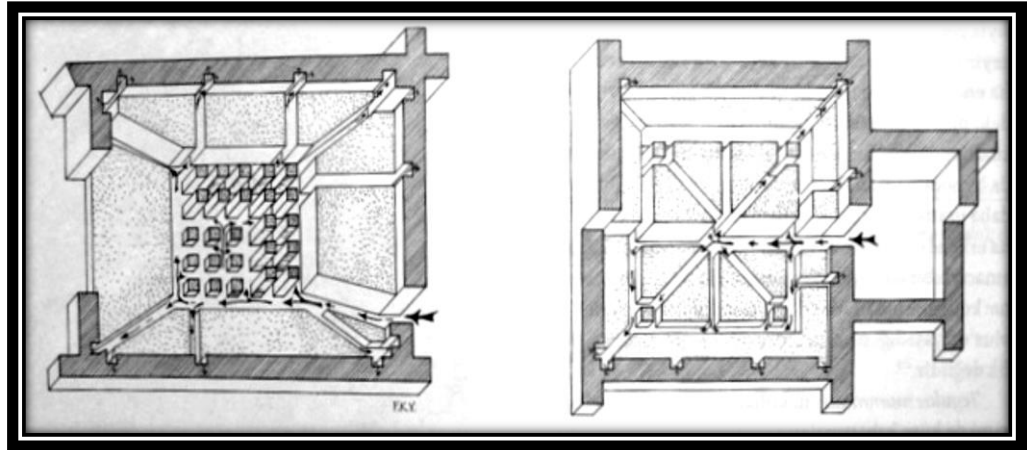
b

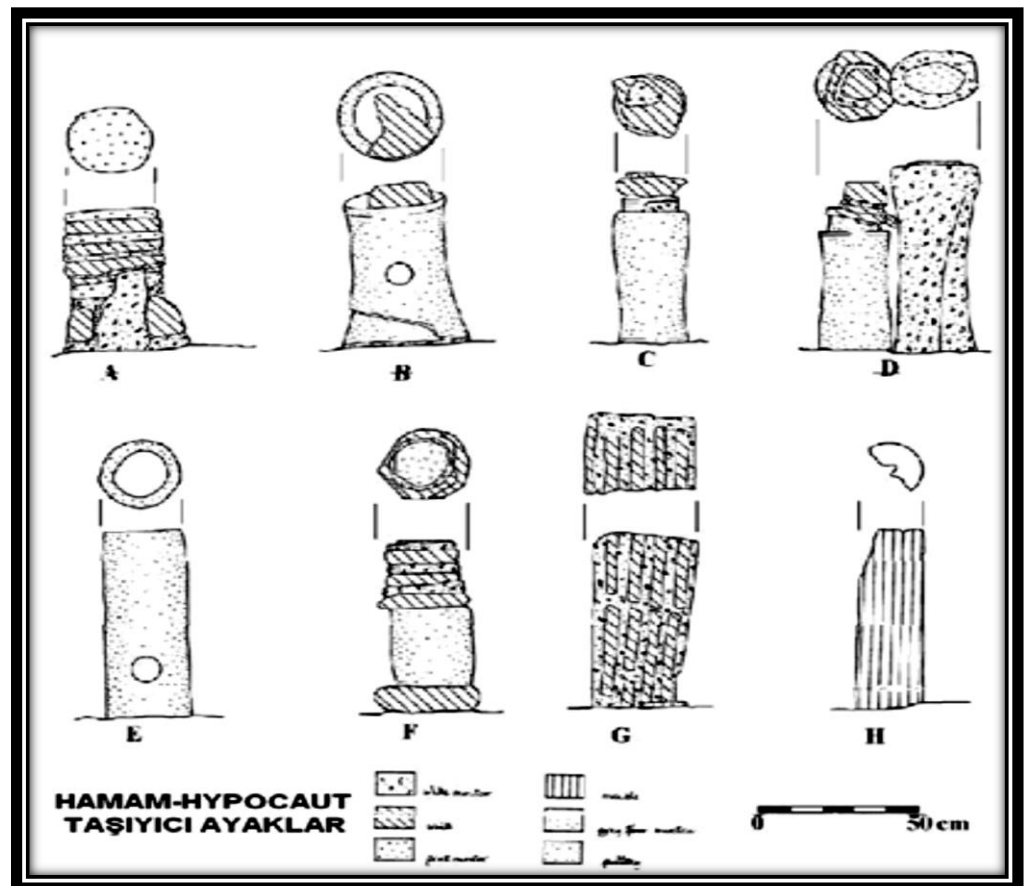
a

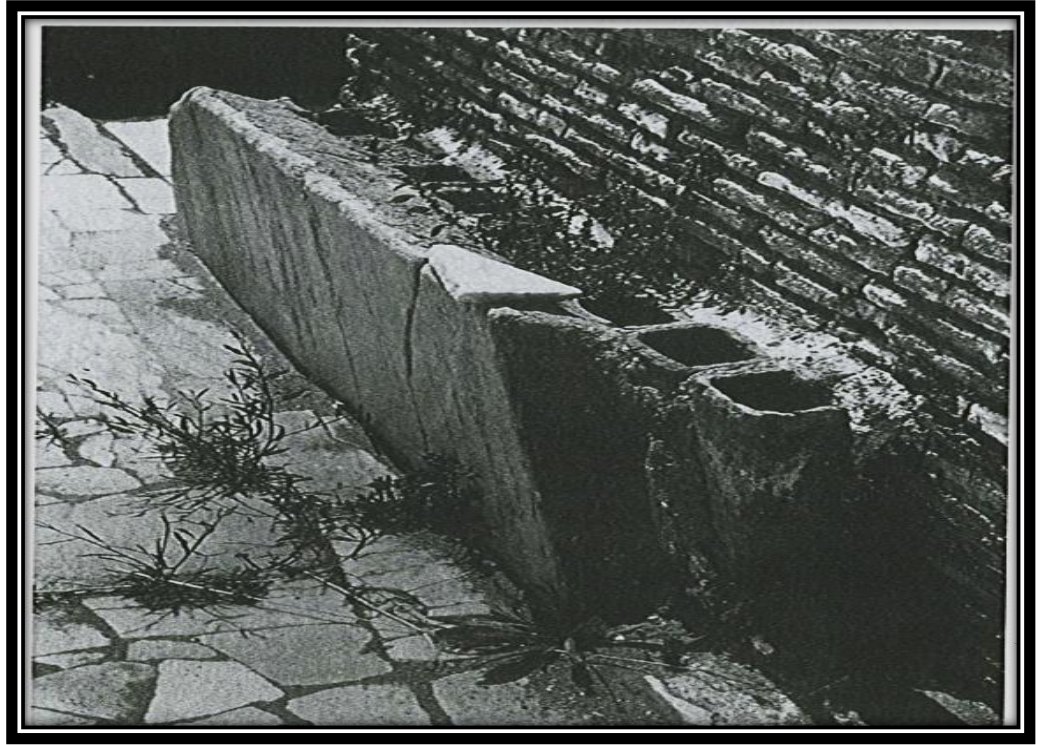
b

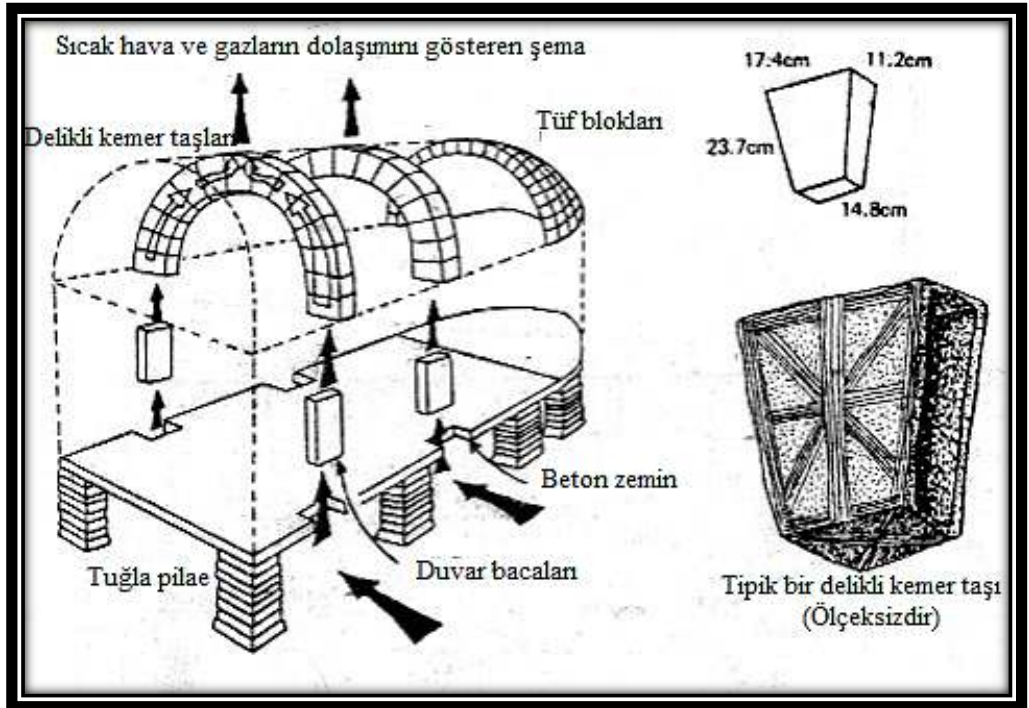
a

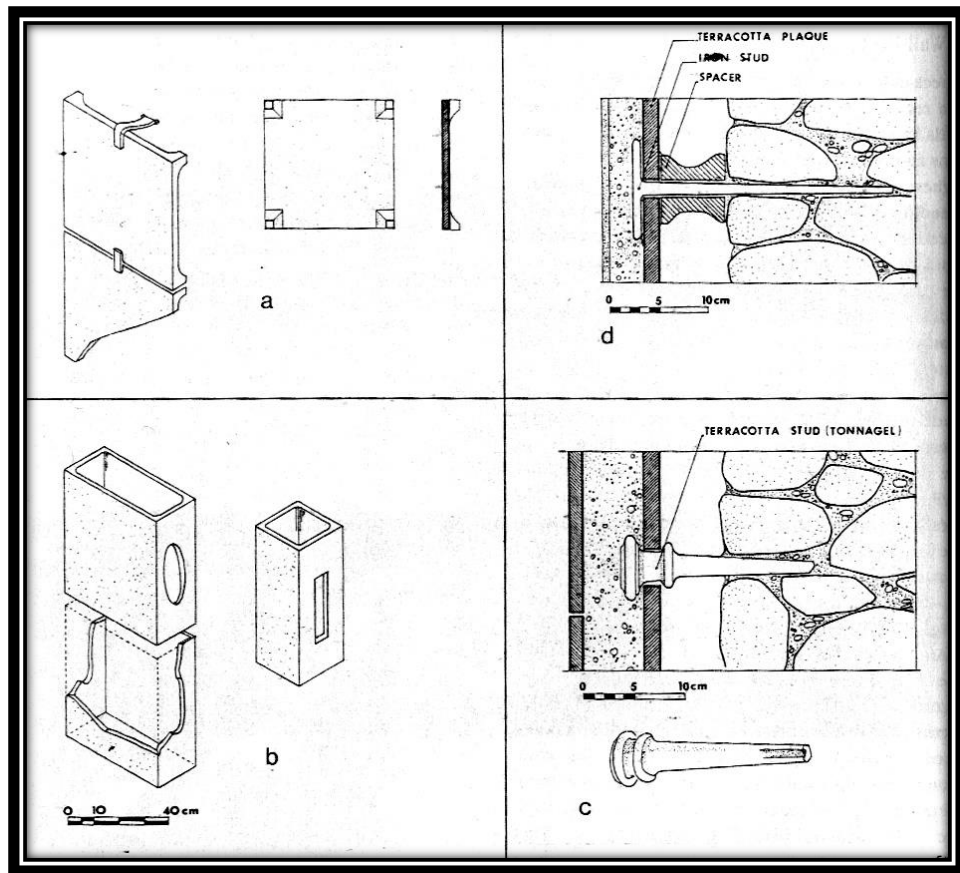
b

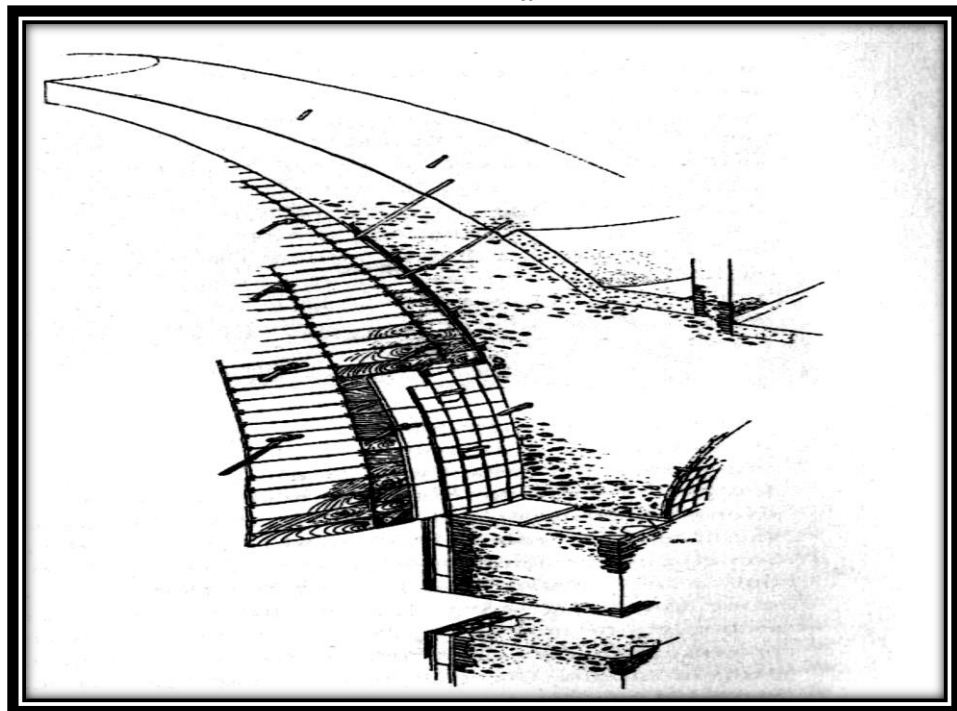
a

b

a

b

a

b